

»KRALJEVSTVO BOŽJE NE DOLAZI SPEKTAKULARNO ... TA EVO KRALJEVSTVO JE BOŽJE MEĐU VAMA« (Lk 17, 20-21)

Marijan VUGDELIJA, Split

Sažetak

Tumačenje Lk 17,20-21 može se uzeti kao izvrstan primjer kako jedan kratki biblijski ulomak može pobuditi brojne različite misli i tumačenja. I doista, do dana današnjega postoje kontroverzna tumačenja pojedinih dijelova i logiona u cjelini. Razmimoilaženja u shvaćanju i tumačenju odnose se u prvom redu na dva prijedloška izričaja μετά παρατηρήσεως i ἐν τῷ ὄμῳ. Ovim člankom autor se uključuje u tu diskusiju koja još uvijek traje. Svrha rada je da baci svjetlo na zapletena pitanja koja se tiču tih dviju tvrdnji našeg logiona glede kraljevstva Božjega. Iznoseći na vidjelo različite egzegetske pokušaje tumačenja našeg ulomka i vrednujući kritički pozitivne i negativne elemente tih pokušaja, autor nastoji utvrditi pravo značenje i domet tih dviju tvrdnji, a također i točni smisao koji se treba doznačiti Lukinu tekstu u cjelini.

Ključne riječi: Kraljevstvo Božje, egzegeza, Lukin tekst.

U povijesti novozavjetne egzegeze ovaj Lukin ulomak bio je često predmet marnih i temeljitih studija. Ostao je to sve do naših dana¹. Sama ta činjenica pokazuje da postoje kontroverzna tumačenja pojedinih dijelova i logiona u cjelini. Ono što je jasno i što svi prihvaćaju, nije potrebno da se uvijek iznova pretresa. I doista, tumačenje Lk 17,20-21 može se uzeti kao izvrstan primjer kako jedan kratki biblijski ulomak može pobuditi brojne različite misli i tumačenja. Dok ga većina egzegeta vidi kao dokaz za to da je kraljevstvo Božje već nazočno², drugi drže da ga treba tumačiti eshatološki. Na toj potonjoj liniji stajao je očito i uva-

¹ Navodimo samo nekoliko najsvježijih članaka: T. HOLMÉN, *The Alternatives of the Kingdom. Encountering the semantic restrictions of Luke 17,20-21* (ἐν τῷ ὄμῳ), u: *ZeitNT Wiss* 3-4 (1996), 204-229; L. D. CHRUPCALA, *Il regno di Dio non verrà à metà παρατηρήσεως* (Lc 17,20b), u: *Antonianum* 1(1997), 39-52; J. R. MICHAELS, *»Almsgiving and the Kingdom within: Tertullian on Luke 17,21«*, u: *Cath Bib Quart* 3(1998), 475-483.

² Polazeći od grčkog izvornika gdje imamo ἔστιν (jest, je), svi prevoditelji Lukina evanđelja usvajaju to stajalište.

ženi njemački novozavjetnik J. Jeremias kad donosi ovaj zaključak: »... stoga r. 21b kao i r. 24 mora se shvatiti eshatološki i prevesti: '... bit će (iznenada) u vašoj sredini'«³. S druge strane, dok svi prevoditelji izričaj ἐντός 'unutar' prevode s »među vama«, »posred vas«⁴, T. Holmén izlazi s tvrdnjom da taj prijevod ne može odoljeti kritičkom ispitu i da stoga treba tražiti novo tumačenje. On je mišljenja da je osnovno značenje prijedloga ἐντός 'unutar' i da pri tom značenju treba ostati i u tumačenju ovog Lukina ulomka⁵. Osim toga, i glede drugog prijedloškog izričaja μετὰ παρατηρήσεως, koji je *hapax legomenon* Novoga zavjeta, postoje kontroverzna tumačenja. Ovim člankom mi se uključujemo u tu diskusiju koja još uvijek traje. Svrha rada je da baci svjetlo na zapletena pitanja koja se tiču dviju tvrdnji našeg logiona glede kraljevstva Božjega. Iznoseći na vidjelo različite egzegetske pokušaje tumačenja našeg ulomka i vrednujući kritički pozitivne i negativne elemente tih pokušaja, nastojat ćemo utvrditi pravo značenje i domet tih dviju tvrdnji, a također i točni smisao koji se treba doznačiti Lukinu tekstu u cjelini.

1. Kontekst, struktura i ostale literarne opaske

U rasporedbi trećeg evanđelja, Lk 17,20-21 tvori dio eshatološkog govora koji se proteže sve do 17,37⁶. Ipak, po temi kraljevstva Božjega, koja se tu pojavljuje tri puta (rr. 20a.20b.21b) i koju više ne nalazimo u ostalom dijelu govora, ali i po svojoj strukturi (pitanje iza kojega slijedi njegov odgovor), ta dva retka tvore kompaktnu literarnu jedinicu po obliku i smislu⁷. To potvrđuje i promje-

³ J. JEREMIAS, *Neutestamentliche Theologie*, Gütersloh, 1971., 104.

⁴ LA BIBLE DE JERUSALEM (Cerf), 1984. ima: »... le Royaume de Dieu est au milieu de vous«; TOB (La Bible. Traduction oecuménique), Cerf, 1997. ima: »... Le Règne de Dieu est parmi vous«. Svi hrvatski prijevodi (Biblija Stvarnosti, Ljudevit Rupčić, Gracijan Raspudić, Duda-Fučak) prevode naš izričaj s »kraljevstvo je Božje među vama!«

⁵ To nije potpuno nova ideja. Već nekoliko godina prije njega H. Riesenfeld, u svom članku: »Le Règne de Dieu, parmi vous ou en vous? (Lc 17,20-21)«, u: RB 98(1991), 190-198, osporava prijevod »među vama«, i predlaže da treba prevesti s »unutar vas«. Holmén ipak smatra da je Riesenfeldova kritička analiza navedenih pasusa prekratka a da bi bila uvjerljiva. U svom članku on tu analizu proširuje na neke važne pasuse iz Herodota, Josipa Flavija, Akvile, grčke patristike, itd. Usp. T. HOLMÉN, *The Alternatives of the Kingdom*, 204-206.

⁶ Detaljnije o tom smještaju našeg ulomka u Lukinu evanđelju vidi: J. ZMIJEWSKI, *Die Eschatologiereden des Lukas-Evangeliums. Eine traditions- und redaktionsgeschichtliche Untersuchung zu Lk 21,5-36 und Lk 17,20-37* (BBB 40), Bonn, 1972., 333-341; A. FEUILLET, *La double venue du règne de Dieu et du Fils de l'homme en Luc 17,20-18,8. Recherches sur l'eschatologie des synoptiques*, u: *Revue Thomiste* 81(1981), 5-33; L. HARTMAN, *Reading Luke 17,20-37*, u: F. Van Segbroeck-C. M. Tuckett-G. Van Belle-J. Verhetden (izd.), *The Four Gospels*, 1992. Festschrift Frans Neiryck II, Leuven, 1992., 1663-1675.

⁷ Usp. J. ZMIJEWSKI, *Eschatologiereden*, 357; L. D. CHRUPCALA, *Il regno di Dio ...*, 39.

na slušateljstva u Lk 17,22: učenici zamjenjuju farizeje koji su spomenuti u Lk 17,20a. Stoga je ograničavanje na studij Lk 17,20-21 sasvim opravdano.

Naša mala literarna jedinica sastoji se od narativnog uvoda (17,20a) i dvije važne izjave o kraljevstvu Božjem (17,20b-21) koje nalazimo samo u Lukinu evanđelju. Dakle, ona tvori dio apoftegmi, izjava koje su utkane u narativni okvir⁸.

Isusu su se približili neki farizeji s pitanjem kada dolazi kraljevstvo Božje. Kao odgovor čuli su Lk 17,20-21. Formula ἐπερωτηθεὶς δὲ ὑπὸ εἰπεν (»upitaju ga ... i odgovori«), rijetka u evanđeoskim apoftegmima, često se susreće u grčkoj helenističkoj literaturi, posebno u izjavama filozofa⁹. Ako se uzmu sinoptička evanđelja, formalni elementi koji dozivaju u pamet tu literarnu tehniku posvjedočeni su samo u Luke. Moguće je stoga da Lk 17,20-21 duguje svoj oblik Luki, piscu vještu helenističkim literarnim tehnikama, točnije rečeno da je narativni uvod tog logiona Lukin uradak¹⁰. Taj sud potvrđuje i nekoliko slijedećih indikacija: Luka rado upotrebljava pitanje kao redakcijski postupak¹¹; k tome, on u nekoliko navrata (Lk 17,20; 21,7; Dj 1,6; usp. Lk 19,11) donosi pitanje o momentu paruzije da bi mogao, posredstvom odgovora, odbiti ili ispraviti shvaćanja koja on drži krivima ili opasnim¹²; osim toga, Luka ima naklonost za neupravni govor¹³; i konačno, naš evanđelist nekoliko puta uvodi farizeje u svoje izvore (usp. Lk 5,17-21; Lk 6,7). Sve nas to navodi da uvodni redak pripišemo Lukinoj redakciji.

Glede izjava o kraljevstvu Božjem (rr. 20b-21), očito je da su one konstruirane u antitetičkom paralelizmu. Negativni član antiteze (rr. 20b-21a) sastoji se od dva koordinirana elementa (οὐδὲ) od kojih se jedan odnosi na vrijeme (r. 20b) a drugi na mjesto (r. 21a) dolaska Kraljevstva. Pozitivni član (r. 21b) obrazlaže

⁸ Usp. R. C. TANNEHILL, *Types and Functions of Apophthegms in the Synoptic*, u: ANRW 2(1984), 1792-1829, ovdje 1800.

⁹ Usp. R. BULTMANN, *Die Geschichte der synoptischen Tradition*, Göttingen, 1961., 24; M. DIBELIUS, *Die Formgeschichte des Evangeliums*, Tübingen, 1966., 150-155.

¹⁰ Tako R. BULTMANN, *Geschichte*, 24; M. DIBELIUS, *Formgeschichte*, 161-162; H. W. BARTSCH, *Wachtet aber zu jeder Zeit! Entwurf einer Auslegung des Lukasevangeliums*, Hamburg, 1963., 114.

¹¹ Vidi H. J. CADBURY, *The Style and Literary Method of Luke* (HThs VI), New York, 1969., 119-124; R. SCHNACKENBURG, *Schriften zum Neuen Testament. Exegese in Fortschritt und Wandel*, München, 1971., 224.

¹² Usp. J. ZMIJEWSKI, *Eschatologiereden*, 382-384; R. C. TANNEHILL, *Types and Functions of Apophthegms in the synoptic Gospels*, 1800; T. HOLMÉN, *The Alternatives of the Kingdom*, 204. Taj potonji autor označuje Lk 17, 20-21 kao »correction story«.

¹³ On često mijenja upravni govor iz Markova predloška u neupravni. Usp. F. REHKOPF, *Die lukanische Sonderquelle. Ihr Umfang und ihr Sprachgebrauch* (WUNT 5), Tübingen, 1959., 25 bilj. 1.

(γάρ) dvostruku negaciju i tvori u isto vrijeme poantu cijelog ulomka¹⁴. Dakle, izjava se artikulira u dva dijela. U svom odgovoru na pitanje farizeja Isus prije svega negira dolazak Kraljevstva na jedan određeni način (rr. 20b i 21a) i potom potvrđuje njegovu nazočnost (r. 21b). Kratko rečeno, nakon odbacivanja nekih krivih shvaćanja glede dolaska kraljevstva Božjega, Isus svojim pitateljima jasno daje na znanje da je kraljevstvo Božje već nazočno među njima.

Promatran u sebi samom, taj logion je dobro strukturiran i daje dojam jedne organske i kompaktne literarne jedinice. Jedina nejednakost koju susrećemo je stavljanje jednog gramatičkog futura (ἐροῦσιν) uz dva prezenta (ἔρχεται, ἐστίν). Ali kako futur ἐροῦσιν može ne biti istinski vremenski futur i kako, s druge strane, dva gramatička prezenta mogu biti shvaćena kao futuri, bilo bi neosnovano oslanjati se na tu činjenicu da bi se stavilo u sumnju unutarnje jedinstvo Lk 17,20-21.

Nakon detaljne literarne analize i kritike, kojima je ovaj Lukin ulomak u novije vrijeme bio podvrgnut, kritika općenito drži da je riječ o logionu iz predaje koji je vjerojatno sadržavao Lk 17, 20b.21b, tj. οὐκ ἔρχεται ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ μετὰ παρατηρήσεως ἰδοὺ, γὰρ. ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν ἐστίν: kraljevstvo Božje ne dolazi spektakularno (primjetno). Ta evo – kraljevstvo je Božje među vama! Očito je da u tim izjavama dva prijedloška izričaja μετὰ παρατηρήσεως i ἐντὸς ὑμῶν igraju važnu ulogu i da na njih u tumačenju treba svratiti pozornost.

Kako se vidi, logion je sastavljen od dva člana – prvi negativan, drugi pozitivan – koji oblikuju antitezu. Glagoli su raspoređeni u hijazmu, na početku i kraju logiona. Prijedloški izričaj kvalificira subjekt kako u prvom tako i u drugom članu. Kratko rečeno, vrlo lijepo i skladno oblikovana literarna jedinica.

2. Egzegeza negativnog člana logiona (Lk 17,20b-21a)

U tumačenju ovog dijela logiona posebnu pozornost treba posvetiti utvrđivanju vrijednosti glagola ἔρχεται, funkciji negacije i točnom smislu izričaja μετὰ παρατηρήσεως.

2.1. Vrijednost glagola ἔρχεται

Ovdje ne može biti riječi o bezvremenskom prezentu koji izražava istinu iskustva (gnomički prezent). Ostaju stoga dvije mogućnosti: stvarni prezent ili prezent sa smislom futura.

¹⁴ Usp. T. HOLMÉN, *The Alternatives of the Kingdom*, 204; L. D. CHROPCALA, *Il regno di Dio*, 39.

Nekoliko opaski preporučuju to drugo tumačenje: a) Glagol ἔρχομαι se dosta često upotrebljava u prezentu-futuru¹⁵, posebno kad se primjenjuje na eshatološke likove¹⁶; b) Paralele gdje je βασιλέα τοῦ θεοῦ subjekt glagola ἔρχομαι sve imaju u vidu Kraljevstvo koje ima doći¹⁷; c) U antitetičkoj strukturi logiona stvarni prezent ἔστιν (r. 21b) stoji u opreci s prezentom-futurumom ἔρχεται¹⁸; d) Redaktor je očito shvatio ἔρχεται kao futur. Svjedoči za to r. 20a («Kad će doći ...»: πότε ἔρχεται) i r. 21a (fut. ἐροῦσιν združen s prethodnim retkom pomoću οὐδέ). Uostalom, πότε u pitanju farizeja i ἐροῦσιν ne mogu primiti drugu vrijednost dolí onu futura. Svi ti indiciji nam sugeriraju da se ἔρχεται iz r. 20b ne smije shvatiti kao jednostavni prezent nego radije kao prezent s budućim značenjem. Dakle, tom glagolu treba tu doznačiti vrijednost futura a ne presenta koji se loše slaže s kontekstom¹⁹.

2.2. Funkcija i opseg negacije

Odnosi li se negacija u prvom dijelu logiona (Lk 17, 20b) na čitavu izjavu ili samo na izričaj μετὰ παρατηρήσεως? Ako se dva člana logiona odnose na budućí dolazak kraljevstva Božjega, onda antiteza postoji samo u modalitetima tog pojavljivanja i negacija se u tom slučaju odnosi jedino na μετὰ παρατηρήσεως²⁰. Ako naprotiv dva člana tvore antitezu između dolaska (r. 20b) i nazočnosti kraljevstva Božjega (r. 21), onda se negacija odnosi kako na glagol tako i na njegovu dopunu i ta potonja, stojeći na kraju, poprima izvjesnu emfatičnu vrijednost.

Prema grčkoj sintaksi negacija određuje redovito onaj elemenat kojemu ona neposredno prethodi osim da se radi o istaknuću²¹. Ako je taj elemenat glagol, onda je čitava ta rečenica obojena negacijom, negacija se proteže na čitavu

¹⁵ F. BLASS–A. DEBRUNNER–F. REHKOPF, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, Göttingen, 1976, & 323.

¹⁶ Evo nekoliko primjera: Mt 17,11 (Ilija); Lk 12,40 par. Mt 24,44 (Sin Čovječji); naslov ὁ ερχόμενος (Mk 11,9 par. ; Lk 7,19-20 par. Mt 11,3; Lk 13,35 par. Mt 23,39).

¹⁷ Vidi : Mk 9,1; Lk 11,2 par. Mt 6,10; Lk 22,18.

¹⁸ Usp. F. MUSSNER, *Wann kommt das Reich Gottes?* «Die Antwort Jesu nach Lk 17,20b-21, u: BZ 6(1962), 107-111, ovdje 110; L. D. CHRUPCALA, *Il regno di Dio non verra*, 40.

¹⁹ Usp. A. RUSTOW, ἐν τὸς ἡμῶν ἔστιν. Zur Deutung von Lukas 17,20-21, u: Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche 51(1960), 197-224, ovdje 212; J. ZMIJEWSKI, *Eschatologiereden*, 368sl; I. H. MARSCHAL, *The Gospel of Luke. A Commentary on the Greek Text* (Exter-Grand Rapids), 1978., 654; L. D. CHRUPCALA, *Il regno di Dio non verra*, 40.

²⁰ Tako tumače R. BULTMANN, *Die Geschichte der synoptischen Tradition*, 128; J. JEREMIAS, *Neutestamentliche Theologie*, 104.

²¹ Usp. J. HUMBERT, *Syntaxe grecque* (Collection de Philologie Classique, II), Pariz, 1982., 69; A. DEBRUNNER, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch. Völlig neubearbeitete und erweiterte Auflage von R. Rehkopf*, Göttingen, 1975., & 433.

izjavu²². Dakle, grčka sintaksa favorizira tumačenje koje vidi u r. 20b negaciju u isto vrijeme isključivo budućeg dolaska kraljevstva Božjega i njegova dolaska s primjetljivošću ili spektakularnošću.

Ako bi se negacija trebala odnositi jedino na μετὰ παρατηρήσεως²³, onda bi se očekivala ovakva konstrukcija: οὐ μετὰ παρατηρήσεως ἔρχεται ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ ili još: ἔρχεται ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ (ἀλλ') οὐ μετὰ παρατηρήσεως²⁴. Ipak, ta se mogućnost ne može odbaciti. Grčki jezik, u stvari, pozna veliku fleksibilnost glede mjesta riječi, tako da pravilo koje smo gore spomenuli trpi mnoge iznimke²⁵. Drugi pak drže da se ta iznimnost u Lk 17,20b, tj. da se negacija odnosi na jedan drugi elemenat a ne na onaj kojemu ona neposredno prethodi, može protumačiti pomoću semitske pozadine: po njima, Semit stavlja u principu negaciju s glagolom²⁶.

Kako se vidi, izbor između dva načina shvaćanja negacije na ovom mjestu ovisi konačno o načinu na koji se tumači artikulacija dvaju članova našeg logiona: 1) Dva člana mogu promatrati isti budući dolazak kraljevstva Božjega i suprotstavljati samo načine njegova dolaska. U tom slučaju nema antiteze doli u odnosu na te načine i onda se shvaća: οὐ μετὰ παρατηρήσεως; 2) Dva člana mogu suprotstavljati budući dolazak kraljevstva Božjega i njegovu ostvarenu nazočnost. U tom slučaju smisao logiona nije jednoznačan. Negacija, sve i određujući glagol, odnosi se direktno i na prvom mjestu na dopunu ako naglasak počiva na παρατηρήσις kao što se to čini da jest u Lukinoj redakciji. Ako je naprotiv poanta logiona u tome da suprotstavi budući dolazak i ostvarenu nazočnost, onda se negacija odnosi prije svega na glagol²⁷.

²² Tako L. D. CHRUPCALA, *Il regno di Dio non verterà*, 40. Usp. također J. CARMIGNAC, *L'importance de la place d'une négation: οὐκ ἄρπαγμὸν ἠγήσατο* (Fil 2,6), u: NTS 18(1971-1972), 131-161, ovdje 131-132; P. GRELOT, *La valeur de οὐκ ... ἄλλα ... dans Philippiens 2,6-7*, u: *Bib* 54(1973), 25-42, ovdje 32-36.

²³ Tako npr. H. BRAUN, *Spätjüdisch-häretischer und frühchristlicher Radikalismus. Jesus von Nazareth und die essenische Qumransekte. Zweiter Band: Die Synoptiker* (BHTh 24,II), Tübingen, 1969., 46 bilj. 1.

²⁴ Usp. Iv 3,34: οὐ γὰρ ἐκ μέτρου δίδωσιν τὸ πνεῦμα; Dj 5,26: ἦγεν αὐτούς οὐ μετὰ βίας. L. D. CHRUPCALA s pravom ističe da taj emfatički red ne susrećemo u našem logionu [*Il regno di Dio non verterà*, 40].

²⁵ Usp. R. KUEHNER-B. GERTA, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, Hannover-Leipzig, 1904., 179; F. BLASS-A. DEBRUNNER, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, & 433.

²⁶ Tako A. SCHLATTER, *Das Evangelium des Lukas. Aus seinen Quellen erklärt*, Stuttgart, 1975., 391: »Ovdje bi jedan tko osjeća grčki οὐ stavio uz μετὰ παρατηρήσεως. Ali semitski jezični osjećaj drži negaciju čvrsto kod glagola«; J. ZMIJEWSKI, *Eschatologiereden*, 364.

²⁷ Po svojoj prilici to potonje značenje je smisao logiona na njegovoj najstarijoj razini. Nije isključeno, uostalom, da je μετὰ παρατηρήσεως dodatak i da se stoga, za početni stadij predaje, problem negacije nije uopće postavljao.

Zadovoljan s jednostavnom antitezom u logionu i zanemarujući posebnu funkciju prijedloga ἐντός, neko bi mogao zaključiti da je uloga rr. 20b-21a temeljno odbaciti budući aspekt Kraljevstva: »ne dolazi«, »neće se reći«, suprotstavljajući ga tako s »je« u r. 21b²⁸. Ali ako se kontrast pojavljuje samo između vremenskih aspekata, koja uloga pripada onda izričaju μετὰ παρατηρήσεως i 'gle evo ga ovdje' ili 'gle eno ga ondje' u rr. 20b-21a? Čini se stoga da se negacija odnosi i na jedan i na drugi elemenat.

2.3. Točni smisao izričaja μετὰ παρατηρήσεως

Točno značenje jedinstvenog izričaja οὐκ ... μετὰ παρατηρήσεως u vezi s dolaskom kraljevstva Božjega u Lk 17,20b dugo je bilo predmet znanstvenih rasprava. Sintagma meta μετὰ+ genitiv može imati asocijativni smisao i tako označavati na precizniji način popratne okolnosti kako subjektivne tako objektivne. Obično ta sintagma, kad se upotrebljava sa svojim načinskim i deskriptivnim značenjem, kvalificira akciju grupe glagol-subjekt, u našem slučaju dolazak kraljevstva Božjega. Ipak to nije uvijek tako. Jednako kao što se u Lk 9,39 μετὰ ἄφροῦ (s pjenom) ne odnosi na duha koji ga spopada i muči nego na padavičara, isto tako μετὰ παρατηρήσεως može biti kvalifikacija ne kraljevstva Božjega koje dolazi nego svjedoka koji promatraju. Dakle, naša sintagma može imati ove dvije vrijednosti: 1) modalnu koja karakterizira akciju koju izražava glagol; 2) može označavati popratne okolnosti nečega što se događa, u našem slučaju fenomena koji prati dolazak kraljevstva Božjega²⁹.

Kao i odgovarajući glagol (παρατηρέω), imenica παρατήρησις u grčkom helenističkom označuje bitno akciju koja privlači pozornost i sili na motrenje. Taj osnovni smisao poprima onda različite nijanse u različitim kontekstima: empirijsko opažanje shvaćeno u pozitivnom i negativnom smislu (motriti; špijunirati, uhoditi), znanstveno opažanje (koje vrše astronomi, liječnici, jezikoslovci), motrenje odnosno opsluživanje pravila ili zapovijedi³⁰. Imenica παρατήρησις, koja pripada helenističkom rječničkom blagu, ne dolazi iz pučkog jezika. Na osnovi mjesta gdje se pojavljuje i područja na kojima se primjenjuje, očito je da

²⁸ Tako, npr., F. MUSSNER, 'Wann kommt das Reich Gottes?'; J. KREMMER, *Lukasevangelium*, Würzburg, 1998., 171.

²⁹ Usp. za sve: F. ZORELL, *Lexicon Graecum Novi Testamenti*, Pariz, 1961., 825; W. BAUER, *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*, Berlin – New York, 1988., 1031-1032.1258; J. WEISS, *Die Predigt Jesu vom Reiche Gottes*, Göttingen, 1964., 87 bilj. 1; E. PERCY, *Die Botschaft Jesu*, Lund, 1953., 218 bilj. 1.

³⁰ Detaljnije o svemu tome, vidi: H. RIESENFELD, παρατήρησις, u: G. KITTEL-G. FRIEDRICH (Hrsg.), *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, VIII, Stuttgart, 1969., 148-150; H. G. LIDDELL-R. SCOTT, *Greek-English Lexicon*, Oxford, 1976., 1327; L. D. CHRUPCALA, *Il regno di Dio non verterà*, 41.

ta riječ pripada literarnom i znanstvenom jeziku. Nije slučajno stoga da se u Novom zavjetu pojavljuje baš u Luke.

Glagol παρατήρῃω u Septuaginti susrećemo samo dva puta: Ps 36,12 i 129,3. Imenica παρατήρησις se tu nikad ne pojavljuje. Naprotiv, susrećemo je samo jednom u prijevodima Akvile, Simaha i Teodocijona. Oni hebrejski izričaj ליל שמררים (Izl 12,42: lel šimmurim = noć bdjenja) prevode grčkim izričajem νὺξ παρατηρήσεως. Dakle, smisao παρατήρησις koincidira tu s onim hebrejske riječi שמררים (šimmurim). Jedinstveni hebrejski izričaj *lel šimmurim* može se shvatiti na različite načine ili radije nosi sa sobom nekoliko konotacija kako se može vidjeti u targumima³¹: noć rezervirana za Boga, noć kada se treba biti pozoran i bdjeti³². Termin שמררים (bdijenje, stražarenje; opsluživanje) dolazi od glagola שמר (čuvati, gledati; motriti; opsluživati). To jedincato mjesto grčke Biblije ne pomaže nam da preciziramo smisao termina παρατήρησις na našem mjestu u Luke. Zanimljivo je stoga vidjeti s kojim aramejskim terminom targumi prevode taj izričaj.

Targum *Pseudo-Jonatan* i *Neofiti I* na Izl 12,42 prevode hebrejski termin שמררים s נטר (ntr)³³. Zanimljivo je u tom pogledu da stari sirski prijevodi (Syr s, c) kao i Pešitta pribjegavaju istom korijenu da bi preveli Lukin izričaj μετὰ παρατηρήσεως³⁴. U svjetlu tih dviju činjenica dade se zaključiti da je aramejski ekvivalent grčkom παρατήρησις riječ koja dolazi od korijena *ntr*³⁵. Evo glavnih značenja te aramejske riječi: nadgledati, nadzirati, paziti, motriti³⁶; opsluživanje zakona³⁷; očuvati, spasiti³⁸; očekivati³⁹. Kako se vidi, smisao tog aramejskog ter-

³¹ Usp. R. LE DEAUT, *La nuit pascale. Essai sur la signification de la Pâque juive à partir du Targum d'Exode 12,42* (AnBib 22), Rim, 1963., 265-273.

³² Le Deaut drži da izričaj ne uključuje primisao na zakonsko ili ritualno opsluživanje (*La nuit pascale*, 266 bilj 5).

³³ Za tekst vidi M. L. KLEIN, *The Fragment-Targums of the Pentateuch according to their Extant Sources. I: Texts, Indices and Introductory Essays. II: Translation*, Rim, 1980., I, 167; II, 126.

³⁴ Usp. A. STROBEL, *Die Passa-Erwartung als urchristliches Problem in Lk 17,20f*, u: ZNW 49(1958), 157-196, ovdje 163; L. D. CHRUPCALA, *Il regno di Dio non verterà*, 41.

³⁵ Vidi G. DALMAN, *Die Worte Jesu*, I, Darmstadt, 1965., 117-118; A. STROBEL, *Die Passa-Erwartung*, 163.171; R. LE DEAUT, *Nuit pascale*, 272.

³⁶ Usp. npr. Tg 1S 3o,24; Tg Qo 11,4.

³⁷ Usp. npr. Tg Pnz 5,10.12.

³⁸ Usp. npr. Tg 1S 30,23.

³⁹ Vidi npr. *Baba Batra* 74a. Zanimljivo je u tom pogledu da logion 113 Tomina koptskog evanđelja za Lukin izričaj μετὰ παρατηρήσεως ima *gosht ebol* (= s iščekivanjem). Neki tu vide dva različita prijevoda jednog dvoznačnog aramejskog izričaja [Usp. G. QUISPÉL, *Some Remarks on the Gospel of Thomas*, u: NTS 58 1958-1959), 288; N. PERRIN, *Rediscovering the Teaching of Jesus*, London, 1967., 71-72]. Bazirajući se na toj činjenici ta dva autora drže da logion 113 ne ovisi o Lk 17,20-21. Po njima, radilo bi se o dva neovisna prijevoda aramejskog

mina je višeznačan i pokriva dobrim dijelom značenja hebrejskog termina *šamar* i grčkog παρατήρησις i nadodaje k tome nijansu *tajnovitosti, skrivenosti*⁴⁰.

Jedini put u Novom zavjetu gdje se pojavljuje termin παρατηρήσεως je upravo ovaj naš pasus. Iako rijetka, ta riječ ne iznenađuje upravo u Lukinu jeziku koji se smatra dobrim grčkim piscem. To je potvrđeno i upotrebom glagola παρατηρέω. Od šest pojavljivanja u Novom zavjetu, četiri se nalaze u Lukinim spisima: Lk 6,7; 14,1; 20,20; Dj 9,24. Dva ostala mjesta gdje ga susrećemo su Mk 3,2 i Gal 4,10.

Riječ je prerijetka a lepeza njezinih značenja je preširoka da bi se samo na osnovi filologije moglo precizirati točni smisao izričaja μετὰ παρατηρήσεως u našem logionu. Velika raznolikost značenja koja su prisutna u rijči παρατήρησις dopušta da se Lukin izričaj shvaća i tumači na različite načine. Nakon detaljne jezične analize J. Zmijewski se opredjeljuje za ovakvo tumačenje našeg termina: παρατήρησις znači u isto vrijeme motrenje kao traženje znakova i opsluživanje⁴¹. Ako se to potonje tumačenje može prihvatiti za Lukinu redakcijsku razinu, ono ne može vrijediti ni u kojem slučaju za tradicionalni logion. Stoga, da bismo točnije mogli utvrditi pravo značenje našeg izričaja, potrebno ga je promotriti u svjetlu ondašnjih religioznih stremljenja i iščekivanja glede kraljevstva Božjega.

teksta koji je nosio glagol koji može značiti *čekati* i *motriti*. Prema tom tumačenju, Lk 17, 20-21 i logion 113 predstavljali bi dvije literarne predaje koje su neovisne jedna o drugoj.

Argumenat je vrijedan pažnje, ali čini se da nije odlučan jer se prisutnost izričaja *gosht ebol* (= s iščekivanjem) u logionu 113 može protumačiti i drukčije. Naime, zna se da Tomino evanđelje nije bez veze sa sirsikom predajom, posebno sa starijim sirskim prijevodima [Vidi J. E. MENARD, *Der syrische Synkretismus und das Thomas-evangelium*, u: A. Dietrich (izd.), *Synkretismus im syrisch-persischen Kulturgebiet* (AAWG, PH 96), Göttingen, 1975., 65-79; J. E. MENARD, *L'Évangile selon Thomas*, Leiden, 1975., 10-24]. A sirska riječ *ntwrata*, koju upotrebljavaju Syr s, c u Lk 17,20, može značiti 'iščekivanje' i 'opažanje'. To znači da se koptski izričaj *gosht ebol* može protumačiti kako polazeći od aramejskog tako i polazeći od sirske predloška. Izričaj ne dopušta, uzet sam za sebe, zaključiti na starost i na neovisnost predaje koja se donosi u logionu 113.

Osim toga, i jedno drugo tumačenje je također moguće. Nije isključeno da je izričaj *gosht ebol*, koji se još nalazi u logionu 51, bio namjerno izabran da se isključi svaka druga eshatologija osim ostvarena. Očito je da logion 113 odbija eshatološko iščekivanje, s ciljem da bi inzistirao na efektivnoj nazočnosti Kraljevstva [Usp. W. SCHRAGE, *Das Verhältnis des Thomas-Evangeliums zur synoptischen Tradition und zu den koptischen Evangelienübersetzungen* (BZ NT 29), Berlin, 1964., 200; E. HÄNCHEN, *Die Botschaft des Thomas-Evangeliums*, Berlin, 1961., 44. – O gnostičkoj eshatologiji općenito, vidi J. E. MENARD, *Apocalypique et gnose: leur eschatologie relative*, u: F. RAPHÄEL i drugi, *L'Apocalypique* (Études d' Histoire des Religions 3), Pariz, 1977., 159-177].

⁴⁰ Usp. M. JASTROW, *A Dictionary of the Targumim, the Targum Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, 1985., ad voc.; L. D. CHRUPCALA, *Il regno di Dio non verterà*, 41.

⁴¹ Vidi J. ZMIJEWSKI, *Eschatologieren*, 393-396.

2.4. Μετὰ παρατηρήσεως u svjetlu povijesne pozadine

Jezična analiza, koja ostavlja otvorene mnoge mogućnosti za smisao koji treba dati izričaju μετὰ παρατηρήσεως, treba se dopuniti ispitivanjem povijesne pozadine. Drugim riječima, trebamo se zapitati na koja shvaćanja u starom židovstvu i prvotnom kršćanstvu može upućivati taj Lukin izričaj u povezanosti s kraljevstvom Božjim. Očito je da u sadašnjem tekstu (Lk 17,20-21) postoji veza između μετὰ παρατηρήσεως i pitanja koja se odnose na trenutak i mjesto dolaska kraljevstva Božjega (rr. 20a.21a). Zapravo, παρατηρήσις i nije moguće gdje nema vremena i mjesta. Pokušajmo sada utvrditi na koja i kakva iščekivanja se ovdje aludira.

2.4.1. Μετὰ παρατηρήσεως i pashalna noć

Neki tumači negaciju dolaska kraljevstva Božjega »na spektakularan način« (μετὰ παρατηρήσεως) dovode u vezu s Izl 12,42. Tekst govori o izlasku Izraela iz Egipta u pashalnoj noći. Tu izrijekom čitamo: »Ona noć koju je Jahve *probudio* (ליל שמרים) da njih izbavi iz Egipta, odonda je svim Izraelcima, u sve naraštaje njihove, noć bdjenja u čast Jahvi (הוא הלילה הזה לילה שמרים)«. Kako smo već vidjeli, *noć bdjenja* prevodi tu jedincati izričaj Starog zavjeta ליל שמרים koji je Septuaginta prevela s νύξ προφυλακή, dok su prijevodi Akvile, Simaha i Teodocijona preveli s νύξ παρατηρήσεως. U targumima se taj židovski termin שמרים prevodi s aramejskim נשיר⁴². Na osnovi tog termina, pashalna noć iz Izl 12,42 shvaćena je kao noć koja je od Boga rezervirana, očuvana, utvrđena za spasenje; točnije, predviđena je od vječnosti za veliko čudo 15. Nisana: pojavljivanje Mesije i oslobođenje izabranog naroda kako se zbilo u vrijeme Izlaska. To je posljednja od četiri noći za vrijeme kojih bi se ostvarili, prema Židovima, veliki Božji zahvati: stvaranje, ukazanje Abrahamu, izlazak iz Egipta, dolazak Mesije. Govoreći o toj noći bdjenja, Le Déaut drži da je ona trebala preuzeti veliku važnost u židovstvu kao i u židokršćanstvu (usp. *kvatordecimane*) i biti na polazištu mesijanskog iščekivanja koje je vezano na Pashu. Kao što je sam Bog bdio u toj noći da oslobodi svoj narod, tako i Izrael treba *bdjeti*. Zašto? Da iščekuje na taj povlašteni datum oslobođenja koja će trebati potonja pokoljenja Izraela⁴³.

⁴² Uz targume *Pseudo-Jonatan* i *Neofiti I*, koje smo gore već spomenuli, dodajemo ovdje još dva druga targuma. Targum *Jerušalmi I* i Targum *Jerušalmi II*. Za tekst tih dvaju potonjih targuma, vidi: M. L. KLEIN, *The Fragment-Targums of the Pentateuch According to their Extant Sources. I : Texts, Indices and Introductory Essays. II : Translation*, Rim, 1980., I, 167; II, 126.

⁴³ Usp. R. LE DÉAUT, *La nuit pasquale. Essai sur la signification de la Pâque juive à partir du Targum d'Exode 12,42*, Rim, 1980., 273; L. D. CHRUPCALA, *Il regno di Dio non verra*, 43. Za židokršćanski pokret *kvatordecimana*, vidi: R. CANTALAMESSA, *La pasqua della nostra salvezza. Le tradizioni pasquali della Bibbia e della primitiva Chiesa*, Casale Monferrato, 1984., 116-120.147-156.

Kako smo već istaknuli, polazeći od Izl 12,42 židovska predaja, posebno farizejska, došla je do toga da je očekivala dolazak Mesije i eshatološkog spasenja u pashalnoj noći, kao ponavljanje oslobođenja za vrijeme Izlaska⁴⁴. Od drugdje se znade da je kalendar, i stoga datum Pashe, bio utvrđivan promatranjem neba. Strobel drži da naš logion aludira na tu farizejsku predaju i da se stoga παρατήρησις treba tumačiti u tom smjeru. Po njemu, naš logion treba vidjeti kao antitezu na to kalendarsko fiksiranje dolaska kraljevstva Božjega u pashalnoj noći. Prema tom tumačenju, pitanje u Lk 17,20a bilo bi na liniji s iščekivanjem te židovske sljedbe, dok bi Isusov odgovor (Lk 17,20b) negirao to farizejsko iščekivanje kraljevstva Božjega vezano uz pashalnu noć. Kraljevstvo Božje – rekao bi Isus farizejima – neće doći u toj noći bdjenja koju vi svake godine motrite jer je ono već među vama⁴⁵.

Nema sumnje, to tumačenje je pobudilo veliko zanimanje u svoje vrijeme. F. Mussner ga je definirao »vrlo zanimljivom hipotezom«⁴⁶, a N. Perin izriekom priznaje da to tumačenje uvodi novu dimenziju u diskusiju⁴⁷. Treba ipak reći da se to tumačenje ne može prihvatiti zbog više razloga. Prvi razlog koji ga čini nevjerovatnim nalazi se već u Lukinu tekstu koji ne govori o »noći«. Osim toga, izričaj »evo ga ovdje ili eno ga ondje« upućuje radije na apokaliptička poimanja koja su inzistirala baš na opažanju znakova koji nagoviještaju kraj. K tome, postoje i ozbiljne sumnje glede starosti židovske predaje koja je povezivala mesijansko iščekivanje s noću Pashe. Ta predaja ne može se stavljati prije god. 70. U svakom slučaju, u evanđelju ne nalazimo nikakvu naznaku da je Luka poznavao tu predaju. U izvješću muke ne nalazi se nikakav trag te židovske predaje koja je bila vezana za Pashu. Posljednja i temeljna objecka na Strobelovu hipotezu izvodi se iz naslovnika Lukina evanđelja. Luka ima pred sobom grčke čitatelje koji ne poznaju židovske predaje. Teško je vjerovati da Luka jednom tako nepoznatom i višeznačnom terminu daje tako posebnu primjenu kao što je židovsko pashalno računanje i predodžbe koje su s time povezane a da to ne naznačuje nikakvom precizacijom svojim helenističkim čitateljima. To je još teže prihvatiti ako se naš logion ne dodjeljuje Isusu nego samom evanđelisti.

⁴⁴ Usp. A. STROBEL, *Passa-Erwartung*, 182-183; R. LE DÉAUT, *Nuit pasquale*, 279-298; J. JEREMIAS, *Die Abendmahlsworte Jesu*, Göttingen, 1967., 197-199.

⁴⁵ A. STROBEL, *Die Passa-Erwartung*, 182-183; ISTI, *Zu Lk 17,20f*, u: *Biblische Zeitschrift* 7(1963), 111-113. Usp. također LE DÉAUT, *La nuit pasquale*, 283-285.

⁴⁶ F. MUSSNER, »Wann kommt das Reich Gottes?« *Die Antwort Jesu nach Lk 17,20b.21*, u: *Biblische Zeitschrift* 6(1962), 108 bilj. 4a.

⁴⁷ N. PERIN, *Ridiscovering the Teaching of Jesus*, London-Evaston, 1967., 69.

2.4.2. Rabinsko tumačenje

Postoje dva rabinska učenja glede kraljevstva Božjega koja se uzimaju kao moguća pozadina našeg logiona: 1. Ideja kraljevstva Božjega koje postaje stvarno tamo gdje se Zakon opslužuje i shvaćanje, također rabinsko, prema kojemu pravednost Izraela požuruje dolazak Kraljevstva; 2. Ideja potajnog dolaska kraljevstva Božjega. Pogledajmo sada argumente pro i contra za pokušaje tumačenja našeg logiona u svjetlu tih učenja.

U rabinskoj literaturi »kraljevstvo Božje« poprima izrazito moralni karakter koji se konkretizira prije svega u podvrgavanju gospodstvu Božjem pomoću opsluživanja njegovih zapovijedi. Tipični izričaj takvog podvrgavanja je »uzeti na se jaram kraljevstva Božjega«, koji označuje na simboličan način priznavanje Božjeg suvereniteta. Na praktičnoj razini to se ostvaruje recitiranjem znamenite molitve *Šemà*. Zapravo, »to je jaram kraljevstva nebeskoga u svojoj savršenosti«⁴⁸. Ispovijest vjere u Boga, povezana s opsluživanjem Zakona, dovodi do kreposti mudrosti. U stvari, »tko živi prema tom Zakonu kralj je kraljevstva umjerenosti, pravednosti, dobrote i snage« (4 Mak 2,23). Jednom riječju, takve osobe grade i šire kraljevstvo nebesko u ovome svijetu.

Polazeći od tog zakonskog i moralnog shvaćanja kraljevstva Božjega, neki ovaj Isusov odgovor farizejima tumače ovako: Kraljevstvo Božje se ne ostvaruje opsluživanjem mojsijevskog zakona, nego je ono prije svega dar Božji čovjeku u Isusu Kristu⁴⁹. Kao argumenat za to tumačenje uzima se i sadržaj Lukina uvoda (r. 20a). Naime, pitanje tu upravljaju farizeji koji su u Luke prototip rigidnog opsluživanja mojsijevskog zakona (usp. Lk 5,30.33; 6,2.7; 11,37-43; Dj 15,5; 26,5)⁵⁰. Dakle, ono što naš logion u protivnosti s farizejskim stajalištem želi naglasiti jest dar kraljevstva Božjega koje stupa na scenu s Isusovim djelom.

Istina je da je u širokoj lepezi značenja grčke riječi *παράτησις* sadržano i ono 'opsluživanja zakonskih propisa', ali u Isusovu logionu, točnije u njegovu

⁴⁸ *Berakhot 14b*. – Za druge tekstove rabinske literature o »jarmu kraljevstva nebeskoga«, vidi: STRACK-BILLERBECK, *Kommentar, I: Das Evangelium nach Matthäus*, München, 1992., 176-178.

⁴⁹ Neki naš logion dovode u vezu s Rim 14,17. O značenju tog Pavlovog pasusa, vidi: K. P. DONFRIED, *The Kingdom of God in Paul*, u: W. Willis (ed.), *The Kingdom of God in 20th-Century Interpretation*, Peabody MA, 1987., 178-179; G. HAUFÉ, *Reich Gottes bei Paulus und in der Jesustradition*, u: NTS 31(1985), 469.

⁵⁰ O pitanju farizeja u Lukinoj viziji, vidi: J. A. ZIESLER, *Luke and Pharisees*, u: *New Testament Studies* 25(1978-1979), 146-157; J. T. CARROLL, *Luke's Portrayal of the Pharisees*, u: *The Catholic Biblical Quarterly* 50(1988), 604-621; B. D. GOWLER, *Host, Guest, Enemy and Friend. Portraits of the Pharisees in Luke and Acts*, New York–Bern–Frankfurt–Paris, 1991.

pozitivnom dijelu (r. 21b), nedostaje bilo kakav priziv na legalističku ideju, i to je posljednji razlog da se jedno takvo tumačenje ne prihvati.

Iako se općenito dolazak kraljevstva Božjega u židovskoj predaji vezuje uz spektakularne i primjetne pojave, postojala je i ideja tihog i neprimjetnog dolaska Kraljevstva. U prilog tog potonjeg načina dolaska kraljevstva Božjega obično se navode dva teksta iz Babilonskog Talmuda: *Sanhedrin 97a* i *Berakhot 58a*.

U prvom slučaju riječ je o *baraiti* koju prenosi Rab Zera (oko 300.). Kad su mudrog rabija zapitali o dolasku Mesije, on je odgovorio: »Tri stvari dolaze neprimjetno: Mesija, nahoče i škorpion«⁵¹. Iako se tu ne govori izriječno o dolasku kraljevstva Božjega nego o dolasku Mesije, treba ipak priznati da je prema židovskom shvaćanju upravo Mesija trebao uspostaviti taj novi svijet kraljevstva Božjega.

Drugi tekst je izravniji. U komentaru jedne druge *baraiti* Babilonski Talmud donosi anegdotu o Rabi Šešetu (oko 260.). Tu se kaže da je on, kad je izišao u susret kralju, prepoznao kraljev tih prolaz iako je bio slijep. Zatečen tom činjenicom jedan saducej ga je zapitao kako je mogao prepoznati taj tih prolaz kralja, i čuo je ovaj odgovor: »Zbog činjenice što je kraljevstvo zemaljsko slično kraljevstvu nebeskom«. To potonje u stvari dolazi tiho i neprimjetno. Da bi to svoje tumačenje potkrijepio, rabi je naveo pasus iz 1 Kr 19,12, gdje se pripovijeda kako se Bog ukazao Iliji ne u vihoru, ne u potresu ili vatri, nego »u tihom lahoru«⁵².

Polazeći od postojanja ideje u židovskim krugovima da će kraljevstvo Božje doći tajno i neprimjetno, naš logion bi se mogao shvatiti i tumačiti na slijedeći način: Na pitanje farizeja: »Kada će doći kraljevstvo Božje?«, Isus odgovara da ono »neće doći tajnovito«, tj. da ga se ne primjećuje, kako su oni očekivali. Naprotiv, »kada dođe kraljevstvo Božje«, ono će biti vidljivo i primjetno svima jer će biti »među vama«⁵³.

Ta egzegeza ima izvjesno uporište ne samo u navedenim rabinskim iščekivanjima o dolasku kraljevstva Božjega nego i u filologiji našeg pasusa. Kako smo već istakli, aramejski ekvivalent za *παρατήρησις* je *נשיר*, termin koji u sebi uključuje i nijansu *tajnosti*, *skrivenosti*. Tu riječ, združenu s prijedlogom *בנשיר*, susrećemo i u Targ Job 4,12 gdje ima smisao »u tajnosti«⁵⁴. Sve to pokazuje da

⁵¹ *Sanhedrin 97a*; usp. BILL. IV, 1014.

⁵² *Berakhot 58a*; usp. BILL. II, 236.

⁵³ To je, u biti, tumačenje koje daje J. HERING, *Le Royaume de Dieu et sa venue. Etude sur l'espérance de Jésus et de l'apôtre Paul* /BT(N)/, Neuchâtel – Paris, 1959., 42–43; usp. također H. RIDDERBOS, *The Coming of the Kingdom*, Philadelphia, 1969., 473–476; L. D. CHRUPCALA, *Il regno di Dio non verterà*, 44.

⁵⁴ Usp. JASTROW, *A Dictionary of the Targumim*, 899.

μετὰ παρατηρήσεως može odgovarati aramejskom בנִיִּיר (bntyr) i prevesti se s »potajno, neprimjetno«. Međutim, i to se tumačenje susreće s velikom poteškoćom. Naime, »stara sinagoga za koju, u Isusovo vrijeme, dolazak Mesije inauguriira potpuno eshatološko spasenje, nije mislila na dolazak kraljevstva Božjega na neprimjetan način, nego samo na njegovo javno i primjetno očitovanje«⁵⁵. Stoga, ako se prihvati to tumačenje, tj. da je Isus tim logionom želio isključiti neprimjetni dolazak kraljevstva Božjega, onda on ne kaže ništa nova nego iznosi opće mišljenje svojih suvremenika.

2.4.3. Apokaliptičko tumačenje: na spektakularan način

Kako smo već vidjeli, osnovno značenje riječi παρατήρησις je 'motrenje', 'opažanje'. To se odnosi i na opažanja empirijskog tipa koja od izvanjskih fenomena vode do zaključka na opstojnost jedne druge stvarnosti. Ta vrijednost dobro odgovara Lukinu izričaju: U Isusovu odgovoru na pitanje farizejâ, kada dolazi kraljevstvo Božje, nalazi se čista protivnost očekivanjima njegovih suvremenika. Isus kaže da kraljevstvo Božje ne dolazi 'na spektakularan način', takav da bi začudio svojom imponentnošću i grandioznošću, tj. na primjetan način⁵⁶. Dakle, dok farizejsko pitanje uključuje u sebi dolazak kraljevstva Božjega s vanjskim sjajem, Isus naprotiv ispravlja njihovo krivo shvaćanje, dajući im do znanja da to Kraljevstvo dolazi na neprimjetan način. Za Isusa, znakovi dolaska kraljevstva Božjega ne proizlaze iz osjetnog zapažanja, nego iz vjere. Dosta je prihvatiti njega samoga da bi se našlo to Kraljevstvo (usp. Lk 12,54-56).

Prema shvaćanju židovske apokaliptike i kasnije rabinizma, povijest svijeta se odvija prema utvrđenom božanskom planu: Sve je predviđeno, svaki događaj stiže u svoj čas, posebno najvažniji među njima – kraj⁵⁷. Takvo poimanje, koje ima svoje korijene u Bibliji (usp. Jr 25,11-12; 29,10; Dn 4,13.20.22; 9,24-27), često se susreće u židovskoj apokaliptici i u rabinizmu pod oblikom mnogostrukih opisa perioda povijesti. Za onog tko je ušao u taj plan po objavi, kraj se mo-

⁵⁵ BILL. II, 236.

⁵⁶ Gotovo svi prevoditelji tako shvaćaju i prevode tu prvu tvrdnju našeg logiona. Tu čitamo: »... kraljevstvo Božje ne dolazi tako da se to može vidjeti« (BIBLIJA STVARNOSTI); »kraljevstvo Božje ne dolazi vidljivo« (LJUDEVIT RUPČIĆ); »kraljevstvo Božje ne dolazi primjetljivo« (DUDA – FUČAK). Na istoj liniji su i dva velika francuska prijevoda. Dotični dio našeg logiona u njih se prevodi ovako: »... dolazak kraljevstva Božjega ne da se primjetiti« (LA BIBLE DE JERUSALEM); »... kraljevstvo Božje ne dolazi kao primjetljiva činjenica« (TOB).

⁵⁷ Vidi, ekskursus »Vorzeichen und Berechnung der Tage des Messias«, u: BILL. IV, 977-1015; L. D. CHRUPCALA, *Il regno di Dio non verra*, 49.

že predvidjeti odnosno izračunati⁵⁸ polazeći od povijesti ili od Pisma. Riječ παρατήρησις odnosila bi se na jedno takvo apokaliptičko računanje⁵⁹. Poteškoća je u tome što taj termin, kako smo gore vidjeli, nikad nema značenje 'račun, računanje'⁶⁰.

Spomenuti periodi povijesti u apokaliptičkoj literaturi postaju predmet iscrpne analize s ciljem da se odrede znakovi koji nagovještaju dolazak mesijanske epohe. Period koji prethodi dolasku Mesije i uvođenju eshatoloških vremena opisuje se u apokaliptici kao vrijeme velikih nevolja, kozmičkih poremećaja, ratova, progona, moralnih i duhovnih nevolja, nemorala, katastrofa i zala koja će zadesiti svijet⁶¹. U apokaliptičkoj misli ti katastrofični događaji igraju ulogu znakova koji nagoviještaju kraj⁶². Riječ παρατήρησις označavala bi motrenje tih znakova u očekivanju kraja⁶³. Treba ipak reći da se u tekstu ne govori o znakovima: opažanje se tu koncentrira radije na dolazak kraljevstva Božjega. Osim toga, to tumačenje se ne slaže s drugim izjavama gdje se pozornost na motrenje znakova preporučuje (usp. npr. Lk 12,54-55; Mk 13,28-29).

Unatoč poteškoća koje ostaju, ipak nam se čini da je tumačenje našeg logiona na antiapokaliptičnoj liniji najprihvatljivije od svih koja se predlažu. Zašto? Prije Isusova dolaska u židovskom narodu bila je vrlo raširena nestrpljivost za ispunjenje mesijanske ere. Nadu u skori dolazak mesijanskog vremena podržavali su i raspirivali brojni »računari« koji su kušali otkriti na različite načine, računanjem ili opažanjem predviđenih znakova, toliko očekivani trenutak u kojem će se pojaviti Mesija da stavi kraj sadašnjem zlom redu u svijetu i da dadne početak eri pravednosti, mira i sreće. Nerijetko, to intenzivno i nestrpljivo iščekivanje, pojačano apokaliptičkim spisima o »vremenu kraja« (usp. Dn 8,17; 11,35.40; 12,9.13; Hen 19,3; 4 Ezdra 6,6; 12,9; 13,20; 14,5), stavljalo je narod u pokret, činilo ga znatiželjnim da razluči u određenim fenomenima znakove skorog dovršenja. Želja da se upozna kraj pojačavala se kako motrenjem znakova, tako i tumačenjem Pisma, o čemu svjedoči Josip Flavije. Govoreći o motivima koji su Židove potakli na ustanak protiv Rimljana, on piše: »Ono što ih je prije svega

⁵⁸ Usp. Ph. VIELHAUER, *Die Apokalyptik*, u: E. Hennecke–W. Schneemelcher, *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung*, II, Tübingen, 1971., 408-421, ovdje 414-416.

⁵⁹ Usp. R. BULTMANN, *Geschichte*, 128; J. JEREMIAS, *Neutestamentliche Theologie*, I, Gütersloh, 1971., 104 i bilj. 18; F. MUSSNER, »Wann kommt«, 108.

⁶⁰ Riesenfeld, nakon što je naveo različite tekstove, primjećuje da *opažanje*, preciznije ono predznaka, ne naznačuje nikad »računanje budućih fenomena, nego konkretna opažanja, koja se stavljaju u temelj takvim računanjima« [Čl. παρατήρησις, 149-150 b. 11].

⁶¹ Usp. Hen 8,2-8; 99,5-8; Knjiga Jubileja 23,18-25; Baruhova Apokalipsa 25,1-29,2; 48,30-37; 70, 2-10; 4 Ezdra 4, 51-5, 13; 6, 18-24; 8, 63-9, 6; 13, 30-32; 14, 8.

⁶² Usp. BILL. IV, 977-986; K. H. RENGSTORF, *ThWNT*, VII, 230-231.

⁶³ Usp. M. DIBELIUS, *Formgeschichte*, 162 bilj. 2; F. MUSSNER, »Wann kommt«, 108; L. D. CHRUPCALA, *Il regno di Dio non verra*, 50.

potaklo na rat bilo je jedno dvosmisleno proroštvo, nađeno također u svetim Pismima, prema kojemu će u ono vrijeme jedan iz njihove Domovine vladati nad čitavom nastanjenom Zemljom ... Tako su Židovi tumačili neka znamenja po svom nahodanju dok drugi o tome nisu vodili računa, dok se s osvajanjem Domovine i s njihovom vlastitom propašću nisu uvjerali o ludosti⁶⁴. Sve to pokazuje da su te apokaliptičke slike trebale biti dobro poznate u židovskom ambijentu Isusova vremena. Vrlo je vjerojatno stoga da Lukin izričaj »evo ga ovdje ili eno ga ondje!« (r. 21a) upućuje jasno na apokaliptička poimanja koja su inzistirala baš na opažanju znakova koji nagoviještaju kraj⁶⁵. Dakle, pitanje farizeja u Lk 17,20a može imati izvorište u toj apokaliptičkoj znatiželji. »Kada dolazi kraljevstvo Božje?«, ili »koji će konkretno biti znakovi njegova dolaska«, bilo je tada više nego legitimno pitanje. Isus svojim odgovorom nije će da će se ono pojaviti na način kako je to opisano u Daniela i u drugim apokaliptičkim spisima⁶⁶. Kako se vidi, to tumačenje se može pozvati na konkretne predodžbe i stavove koji su solidno posvjedočeni i za Isusovo vrijeme.

I Lukini redakcijski zahvati usmjeravaju u istom pravcu: najprije po sekundarnim elementima kojima je on proširio predaju (πότε: r. 20a = kada; implicitni πού: r. 21a = gdje), potom po nekim paralelama u kojima on pripisuje Isusu analogan stav pred pitanjima kad se pojavljuju apokaliptičke spekulacije. Iz te Lukine formulacije Isusova odgovora farizejima proizlazi da ne služe ničemu opažanja koja se poduzimaju s ciljem da se odredi točno vrijeme i precizno mjesto dolaska kraljevstva Božjega na osnovi predznaka. Prema Grimmu, u Isusovu odgovoru stapaju se dvije nezavisne predaje: apokaliptička o motrenju »predznaka« kraja (r. 20b) i ona biblijska koja se odnosi na pojavljivanje proroka slična Mojšiju i s njim čudesnih »znakova« konačnog dovršenja (r. 21a). U svakom slučaju, radilo bi se o izvanjskom očitovanju kraljevstva Božjega, izvanrednom očitovanju koje je označeno neobičnim pojavama⁶⁷.

Isusu je sigurno dobro bila poznata tendencija da se utvrdi »kada« pomoću predznaka, i, s druge strane, on je također bio svjedok trajnog umnažanja poli-

⁶⁴ JOSIP FLAVIJE, *Bellum VI, 6,1*. Vjerojatno zbog bolnih iskustava pobuna protiv Rimljana, koje su bile povezane s tim iščekivanjima, rabini će staviti snažni veto na isprazne i tragične pokušaje da se predvidi dolazak kraja i Mesije. Rabi Jonatanu (oko 260.) se pripisuje prijedlog da se na vjetru rasprše kosti onih, koji računaju vrijeme kraja [usp. *Sanhedrin* 97b], dok je već prije njega Rabi Jose ben Chalaphtha (oko 150.) snažno prijetio: »Tko pravi račune o kraju, nema udjela na budućem svijetu«.

⁶⁵ Detaljnije o tome, vidi: R. URO, *Neither here, nor there: Luke 17,20-21 and related sayings in Thomas, Mark and Q*, Occasional Papers of the Institute for Antiquity and Christianity 20, 1990.

⁶⁶ Usp. W. GRIMM, *Jesus und das Danielbuch. I: Jesu Einspruch gegen das Offenbarungssystem Daniels (Mt 11,25-27; Lk 17,20-21)*, Frankfurt am Main–Bern–New York–Nancy, 1984., 38-41.78-83.

⁶⁷ Usp. W. GRIMM, *Jesus und das Danielbuch I*, 72-77.

tičkih pokreta (zelota, sikara) koji su opravdavali svoje aspiracije za nacionalnim oslobođenjem s prizivom na biblijsko obećanje dolaska jednog moćnog Proroka ili Mesije; bili su toliki lažni proroci ili lažni mesije koji su »legitimitali« svoje pretenzije sa *znakovima* prepoznavanja koji su ispunjeni na očekivanim mjestima (u pustinji, na rijeci Jordanu, na brdu Gerizimu, pod zidovima Jeruzalema, na Maslinskoj Gori)⁶⁸. Prije svega Isus u svom odgovoru kaže da se ne može imati neko izvanjsko opažanje kraljevstva Božjega. Stoga i kada ono dođe »neće se moći ići vidjeti ga niti konstatirati da je ovdje ili ondje. Vi imate krivu predodžbu o dolasku kraljevstva Božjega«⁶⁹.

Nazočnost kraljevstva Božjega u svijetu je uočljiva i prepoznatljiva na drugačiji način od onoga koji farizeji uzimaju kao kriterij. Isus apokaliptičke židovske predznake ne drži prikladnima za naznačavanje dolaska kraljevstva Božjega. U tom kontekstu oni su viđeni u negativnom smislu, različito od onog što se kaže za »znakove vremena« (Mt 16,3; Lk 12,56), koji se pozitivno vrednuju. Riječ je o znakovima mesijanskog vremena u kojem se ostvaruje spasonosni Božji plan. Treba znati slušati i čitati božanske događaje koji se ispunjavaju u povijesti svijeta. A najuzvišeniji događaj je osoba i djelo Isusovo. Gledajući osobu Isusa Krista i »znakove« njegova djelovanja (usp. Lk 2,12.34; Dj 2,22 i Iv 2,11.23; 3,2; 6,2.14; 7,31), prije svega »znak Jonin« (Lk 11,29-30 par.), može se prepoznati nazočnost obećanog spasenja za posljednja vremena odnosno dolazak kraljevstva Božjega u ovaj svijet.

Pitanje farizeja bilo je vezano uz apokaliptičko i nacionalno očekivanje kraljevstva Božjega. A upravo to Isus odbija prihvatiti. Po njemu, kraljevstvo Božje neće doći kako to očekuju apokaliptici: neočekivano i na spektakularan način. Ono je djelo Božje i samo on može odlučiti kada, gdje i kako ono dolazi. Stoga je svako motrenje i računanje glede njegova dolaska beskorisno. Uostalom, ono je već došlo (r. 21b; Lk 11,20; Mt 12,28). To je dolazak u vrijeme i prostor, ali njegova nazočnost se ne očituje kako su to najavljivali židovski apokaliptici i nacionalističko iščekivanje. Treba usvojiti drugačiji način uočavanja kraljevstva Božjega. Upravo to želi Isus reći svojim sugovornicima u prvom dijelu odgovora.

⁶⁸ Usp. J. FLAVIJE, *Antiquitates Judaicae*, II, 15,4; XVII, 10,5-7; XX,5,1 (Dj 5,36); 8,6; *Bellum*, II, 13,4-5 (Dj 21,38); 17,8-9; VI, 5,2; VII, 11,1. Opširnije o toj problematici, vidi: P. W. BARNETT, »The Jewish Signs Prophets – A. D. 40-70 – Their Intentions and Origin«, u: *New Testament Studies* 27(1981), 679-697; R. A. HORSLEY–J. S. HANSON, *Bandits, Prophets, and Messiahs. Popular Movments in the Time of Jesus*, Minneapolis–Chicago–New York, 1986.

⁶⁹ R. SCHNACKENBURG, *Gottes Herrschaft und Reich. Eine biblisch-theologische Studie*, Freiburg im Br., 1959., 92; usp. G. F. HAWTHORNE, *The Essential Nature of the Kingdom of God* (Lc 17,20-21), u: *The Westminster Theological Journal* 25(1963), 35-47; P. GRELOT, *L' espérance juive à l' heure de Jésus*, Pariz, 1978., 149; R. NORDSIECK, *Reich Gottes – Hoffnung der Welt. Das Zentrum der Botschaft Jesu*, Neukirchen – Vluyn, 1980., 20-21.

3. Egzegeza pozitivnog člana logiona (Lk 17,21b)

Da bismo obavili zadani posao, potrebno je napraviti nekoliko sljedećih koraka: najprije vidjeti značenje termina ἐντός, potom promotriti semitsku pozadinu izričaja ἐντός ὑμῶν i utvrditi vrijednost glagola ἐστιν na ovom mjestu. Budući da u sve tri navedene točke postoji mogućnost različitog tumačenja, potrebno je izričaj ἐντός ὑμῶν vidjeti kao predikat izričaja βασιλεία τοῦ θεοῦ. To nam može mnogo pomoći da napravimo pravi izbor za ovo mjesto.

3.1. Značenje termina ἐντός

Prilog ἐντός (unutra) često se upotrebljava i kao prijedlog iza kojega slijedi genitiv⁷⁰. Upravo je to slučaj u Lk 17,21.

U različitim kontekstima naš prijedlog može poprimiti različita značenja. U velikoj većini slučajeva ἐντός + genitiv ima ova osnovna značenja: unutar, u; posred, među; u domeni (latinski: intra)⁷¹. Prema kontekstima ta temeljna značenja poprimaju onda različite nijanse: 1. S lokalnim smislom evnto,j kvalificira ono što je unutar određene granice, ono što se nalazi u određenom području, npr. unutar zidina ili unutar čovjeka (usp. Ps 39,4; 109,22)⁷². To lokalno značenje se prevodi najčešće s : unutar, u, iznutra u, posred, među. Poneki put se kod grčkih prevoditelja Staroga zavjeta ἐντός upotrebljava kao sinonim za ἐν μέσῳ (posred, među)⁷³; 2. S vremenskim smislom ἐντός označuje vrijeme koje se ne smije prijeći, odgađanje unutar kojega jedna akcija mora biti dovršena: npr. »u dva dana«, »za dva sata«, »za malo dana« (ἐντός ὀλίγων ἡμερῶν), »unutar dvadeset dana« (ἐντός εἴκοσιν ἡμερῶν).

⁷⁰ Usp. E. BORNEMANN–E. RISCH, *Griechische Grammatik*, Frankfurt am Main–Berlin, 1978., 206; T. HOLMÉN, *The Alternatives of the Kingdom*, 207. Termin se upotrebljava i poimeničeno u obliku τὰ ἐντός sa značenjem »utroba«; »nutarnji dio«, »unutrašnjost«. U pet od ukupno sedam pojavljivanja u LXX ἐντός se upotrebljava da označi unutarnje djelove: 1 Mak 4,48: τὰ ἐντός τοῦ οἴκου (unutrašnjost doma); Ps 103,1: πάντα τὰ ἐντός μου (sve što je u meni); Pj 3,10: ἐντός αὐτοῦ λιθόστρωτον (unutrašnjost njegova urešena); Sir 19,26: τὰ ἐντός αὐτοῦ (unutrašnjost njegova); Iz 16,11: τὰ ἐντός μου (utroba moja).

⁷¹ Vidi H. G. LIDDEL–R. SCOTT, *A Greek-English Lexicon. With a Supplement*, Oxford, 1968., 577; O. GORSKI–N. MAJNARIĆ, *Grčko-Hrvatskosrpski rječnik* (ŠK), Zagreb, 1960., 189.

⁷² U tim psalmima čitamo: »Moje srce u meni« (ἡ καρδία μου ἐντός μου) [Ps 39,4]; »I srce je moje ranjeno u meni« (ἡ καρδία μου τετάρρακται ἐντός μου).

⁷³ Vidi Akvila (Izl 17,7; 34,9) i Simah (Ez 3,24). Kada je ἐν počeo uključivati i druga značenja osim »unutar«, »u roku od« (npr. »među«, »posred«, »između«), takve riječi kao ἐντός, ἐντοσθε i εἶσω poprimile su i to značenje da izražavaju tradicionalno značenje prijedloga ἐν [Usp. A. DEBRUNNER, *Griechische Grammatik*, II, München, 1950., 455; T. HOLMÉN, *The Alternatives of the Kingdom*, 207].

Kako se vidi, ἐντός ima prije svega *ograničavajuću funkciju*. On obuhvaća, uključuje, limitira, stavlja granice⁷⁴. Zbog te limitirajuće funkcije, ἐντός se često upotrebljava tako da on implicitno upućuje na nešto što je izvan objekta njegove glavne riječi i što se kontrastira s onim za što je rečeno da je unutar nečega. To se zove *antitetička funkcija* prijedloga ἐντός⁷⁵. Taj vid treba uvijek uzeti u obzir kad se tumači jedna izjava u kojoj dolazi naš termin.

Značenje prijedloga ἐντός u povezanosti s imenicom u jednini je 'unutar', 'u'. Kada je natuknica prijedloga ἐντός u pluralu, odražaj prijedloga na nju je ili »distributivan« ili »kolektivan«⁷⁶. Ako je posrijedi distributivni odražaj, onda se prijedlog prevodi s 'unutar', 'u'⁷⁷. U slučaju kolektivnog odražaja značenje prijedloga je 'unutar granica', 'u krugu', 'među', 'posred'⁷⁸.

Ako se shvaća da naš prijedlog u izričaju »kraljevstvo Božje je ἐντός ὅμων« ima »kolektivni« odražaj, onda se ta tvrdnja može tumačiti na dva načina. Prevedemo li »kraljevstvo Božje je u krugu vas«, riječ 'vi' označuje jednu jasno određenu grupu, specifičnu grupu naroda koja se treba vidjeti zasebno od svih drugih. 'Vi' se odnosi na jedan određeni kolektiv i ne može označavati narod općenito. Skupina koja je adresirana s 'vi' u Lk 17,20-21 sastoji se od tih prisutnika, ali ne kao predstavnika svega naroda, nego isključivo, izostavljajući sve druge. Prema tom shvaćanju, Isus tvrdi da je u tom trenutku kada on govori kraljevstvo Božje nazočno u krugu te određene grupe naroda, tj. farizeja koji mu postavljaju pitanje⁷⁹. Naprotiv, ako se prevede s »kraljevstvo Božje je među vama«, onda se

⁷⁴ Opširnije o tome, vidi: R. KÜHNER–B. GERTA, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, Band 2.1, Darmstadt, 1963., 384–385; T. HOLMÉN, *The Alternatives of the Kingdom*, 207–208. I u jednom i u drugom djelu nalaze se mnogi primjeri iz grčke literature.

⁷⁵ Usp. KSENOFONT, *Hellenica* 2,3,19: »... kao da ne može biti nikakva respektabilna osoba izvan tih (ἐξω τούτων) i nikakva zla unutar tih (ἐντός τούτων)«; IGNACIJE, *Trall.* 7,2 : »onaj koji je unutar svetišta (ἐντός θυσιαστηρίου) čist je; onaj pak koji je izvan svetišta (ἐκτός θυσιαστηρίου) nije čist. Za tu antitetičku funkciju termina ἐντός može se navesti i Mt 23,26: »Očisti najprije nutrinu (τὸ ἐντός) čaše da joj i vanjština (τὸ ἐκτός) bude čista«.

⁷⁶ Usp. J. LÉBOURLIER, *Entos Hymn. Le sens »au milieu de vous« est-il possible?*, u: *Bib 73*(1992), 259–262, ovdje 261.

⁷⁷ Kao primjere za to možemo navesti: ESHIL, *Agamemnon* 77: »U srcima« (στέρνων ἐντός); EURIPID, *Medea* 1312: »U ili izvan kuća?« (ἐντός ἢ ἔξωθεν δόμων) i *Troïades* 12: »Unutar kula« (πύργων ἐντός); PLATON, *Timaeus* 45b: »Za vatru koja je u nama ...« (τὸ γὰρ ἐντός ἡμῶν ... πῦρ). Taj potonji primjer je točna paralela za Lk 17,21.

⁷⁸ Na engleskom se taj smisao izražava pomoću *amongst* ili *in the midst of*; Nijemci ga izražavaju pomoću *unter*, a Francuzi pomoću *parmi* ili *au milieu de*.

⁷⁹ Shvaćanje i prevođenje prijedloga ἐντός s »kolektivnim« odražajem, tj. kao 'u granicama', 'u krugu', 'unutar', može se potvrditi mnogim primjerima. Tako u TUKIDIDA imamo izričaj: »Unutar 20 dana« (ἐντός εἴκοσιν ἡμερῶν) [*Historiae*]. U navedenom primjeru riječ koja se ravna prijedlogom oblikuje grupu unutar čijih granica je nešto ograničeno. Na taj način natuknica označuje jednu jasno definiranu jedinicu. Snažna enfaza na misli da je nešto *unutar »granica«* uključuje implicitno da nešto mora biti izvan njih.

ne mora nužno shvatiti da je ono nazočno isključivo među tom grupom. 'Vi' označuje u tom slučaju neodređeni broj naroda. Upućuje na narod općenito, možda posebno na one koji su tu nazočni ali samo jer su se oni našli tu i na neki način predstavljaju sve druge. Dakle, riječ koja se određuje prijedlogom »među« može se shvatiti općenito, neodređeno. Taj prijevod prijedloga ἐντός ne uključuje nikakve granice ili bilo koje specificirane granice onoga za što se kaže da je »među«, »posred«. Upravo je to najučestalije tumačenje našeg izričaja u Lk 17,20-21⁸⁰.

U povijesti egzegeze prijedlog ἐντός na ovom mjestu shvaćao se i kao 'u moći', 'u posjedu'. Taj smisao se onda može prevesti na različite načine ali uvijek s istim osnovnim značenjem. Tako ga C. H. Roberts prevodi s »u rukama«, »u kontroli ...«⁸¹. A. Rüstow taj smisao pretače kao »u području moći«, »u području utjecaja«, »u području raspolaganja«⁸². Drugi pak prevode kao »u moći«, »unutar dohvata«⁸³. Posebno snažan zagovornik takvog shvaćanja i tumačenja u starini bio je Tertulijan⁸⁴. Ipak, tu se samo od sebe nameće pitanje: Je li Tertuli-

⁸⁰ Ali, za T. Holména odlučno je pitanje da li to potonje shvaćanje i prevođenje prijedloga ἐντός koji ima »kolektivni« odrazaj može biti posvjedočeno, kao što je to moguće za smisao 'unutar', 'u granicama', 'u krugu' [The Alternatives, 210].

⁸¹ C. H. ROBERTS, *The Kingdom of Heaven: Lk 17,21*, u: HThR 41(1948), 1-8.

⁸² A. RÜSTOW, ἐντός 'ὡμῶν ἔστιν: *Zur Deutung von Lukas 17,20-21*, u: ZNW 51(1960), 197-224, ovdje 214.

⁸³ Tako G. R. BEASLEY-MURRAY, *Jesus and the Kingdom of God*, Grand Rapids, 1986., 102.

⁸⁴ U dodatku na prijevod izričaja ἐντός 'ὡμῶν kao »unutar vas« ili »u vašoj sredini«, Tertulijan ga čita kao »unutar vašeg dohvata«; drukčije rečeno: kraljevstvo je Božje na vašem raspolaganju, vi možete postati njegovi dionici ako to želite; uzeti udjela na njemu leži unutar vaših izbora i unutar vaše moći [Usp. H. J. CADBURY, *The Kingdom of God and Ourselves*, u: Christian Century 67(1950), 172-173; J. A. FITZMYER, *The Gospel according to Luke X-XXIV* (AB 28A), Garden City, NY: Doubleday, 1985., 1161]. To svoje tumačenje Tertulijan iznosi u svom djelu *Adversus Marcionem*. On tu tumači Lk 17,21 u povezanosti s Pnz 30,11-14: kraljevstvo Božje, veli on, ne dolazi primjetno, niti se može reći, evo ga ovdje, ili eno ga ondje, jer, gle, kraljevstvo je Božje unutar vas. Po njemu, izričaj »unutar vas je« (intra vos) treba tumačiti kao »u vašoj ruci« (in manu), »unutar vaše moći« (in potestate vestra) ako otvorite uho, ako vršite Božju zapovijed (si faciatis Dei praeceptum). A ako je kraljevstvo Božje u zapovijedi (in praecepto), onda tu postoji potpuna dosljednost. Zapovijed (praeceptum), veli Mojsije, nije na nebesima, nije daleko od tebe. Ona nije na nebesima, da bi rekao: Tko će se za nas popeti na nebo, skinuti nam je i objaviti da je vršimo? Nije ni preko mora, da bi mogao reći: Tko će preko mora za nas poći, donijeti nam je te nam je objaviti da je vršimo! Jer, Riječ je posve blizu tebe, u tvojim ustima i u tvom srcu, i u tvojim rukama (in manibus tuis), da je vršiš. To je značenje izričaja, nije ovdje, nije ondje; jer, gle, kraljevstvo je Božje unutar vas [TERTULIJAN, *Adversus Marcionem* 4. 35.12-13. Ovdje treba reći da se izričaj »u vašim rukama« nalazi u Septuagintinoj verziji Pnz 30,14, ali ne i u hebrejskom tekstu]. Prema tom shvaćanju, dakle, nazočnost Kraljevstva je uvjetna. Kraljevstvo je Božje »unutar vas«, veli Isus farizejima, »ako vršite zapovijed Božju«. Točnije, prema Tertulijanu ἐντός 'ὡμῶν (unutar vas) značilo bi »u vašim rukama« ili »u vašoj moći«, u smislu da farizeji, kao »ljubitelji novca« (Lk

jan u tom tumačenju vjeran Lukinoj namjeri? U svakom slučaju današnja egzegeza ne prihvaća to tumačenje.

Kako se vidi, u tumačenju ovog drugog stavka našeg logiona najviše problema zadaje prijedlog ἐντός zbog svoje višeznačnosti. Njega se na tom mjestu prevodi na tri bitno različita načina: unutar, u; među, posred; u posjedu, na dohvata. Svaki prijevod daje povoda za posebni tip tumačenja tog logiona. Današnja egzegeza naginje prema prijevodu 'posred', 'među'⁸⁵ i tumači logion po prilici ovako: Isus odbija misli da bi se dolazak kraljevstva Božjega mogao pojaviti na spektakularan način i da bi ga se moglo predvidjeti pomoću izvjesnih znakova (r. 20b); njega se neće moći ni lokalizirati na primjetan način (r. 21a). Tvrdeći da je kraljevstvo Božje već posred farizeja (slušatelja), Isus želi reći kako su oni u stvari slijepi ako se još zanimaju o njegovu budućem dolasku (r. 21b). S riječima »među vama«, »posred vas« Učitelj misli na svoje pojavljivanje i svoje riječi i čine⁸⁶. Iako je to tumačenje danas dominantno, ono ipak nije *opinio communis*, jer još uvijek postoje oni koji podupiru jedno od dva ostala moguća značenja prijedloga ἐντός : 'u posjedu', 'na dohvata'⁸⁷ ili 'unutar', 'u

16,14), imaju priliku da dobiju kraljevstvo Božje otvarajući svoje ruke u velikodušnosti siromahu: »Gle, kraljevstvo je Božje u vašim rukama« [Opširnije o svemu tome, vidi: J. R. MICHAELS, *Almsgiving and the Kingdom within: Tertullian on Luke 17,21*, u: *Cath Bib Quart* 3(1998), 479-481.

Ciprijan nudi istu vrstu tumačenja i možda je ovisan o Tertulijanu [usp. B. ALTANER, *Patrologie*, Freiburg, 1980., 173]. Još nekoliko Otaca tumači Lukin pasus kombinirajući ga s Pnz 30,11-14: Origen, Petar Aleksandrijski i Atanazije. Origen primjenjuje Lk 17,20-21 za mnoge svrhe, ali uvijek shvaćajući ἐντός u smislu 'unutar', 'u'. Kombinirajući Lukin pasus s Pnz 30,11-14 on zaključuje da kraljevstvo Božje ne treba tražiti izvan čovjeka nego unutar njega [*Commentarii in Ioannem* 19,12,77-78; detaljnije o svemu tome, vidi: R. SNEED, *The Kingdom of God is within You (Lk 17,21)*, u: *CBQ* 24(1962), 379; T. HOLMÉN, *The Alternatives*, 224].

⁸⁵ Tako svi važni prevoditelji. BIBLIJA STVARNOSTI prevodi: »... jer kraljevstvo je Božje među vama«; DUDA-FUČAK: »... Ta evo kraljevstvo je Božje među vama!«; LA BIBLE DE JERUSALEM: »Jer gle kraljevstvo je Božje među vama (au milieu de vous)«; TOB: »U stvari kraljevstvo Božje je među vama (parmi vous)«. Oba ta poznata francuska prijevoda u dotičnim bilješkama izriječkom eliminiraju prijevod »u vama«, koji se ponekad pojavljuje. Po njima, čini se da kontekst ne naznačuje izravno taj smisao. Taj prijevod ima tu nepogodu što čini od kraljevstva Božjega stvarnost koja je samo unutarnja i privatna. Za Isusa, međutim, to kraljevstvo je nazočno u njegovu djelu spasenja (usp. Lk 11, 20). Ono je na dohvata njegovim sugovornicima.

⁸⁶ Tako tumače naš tekst: R. NORDSIECK, *Reich Gottes – Hoffnung der Welt*, Neukirchen-Vluyn, 1980., 2194-95; A. STÖGER, *Das Evangelium nach Lukas 2/2*, Düsseldorf, 1980., 109-110; E. SCHWEIZER, *Das Evangelium nach Lukas*, Göttingen, 1982., 179-181; J. FITZMYER, *The Gospel according to Luke*, 1157-1162; C. F. EVANS, *Saint Luke*, London, 1990., 625-630; LA BIBLE. *Traduction oecuménique* (TOB), Pariz, 1997., str. 2508, bilj. j.

⁸⁷ Tako G. R. BEASLEY-MURRAY, *The Kingdom*, 97-103.

krugu⁸⁸. Stoga, da bismo odabrali pravo tumačenje, potrebno je još razmotriti i

⁸⁸ Tako H. RIESENFELD, *Le Règne de Dieu, parmi vous ou en vous?* (Luc 17,20-21), u: RB 98(1991), 190-198; T. HOLMÉN, *The Alternatives of the Kingdom*, 204-229. Taj potonji autor upravo se koncentriira na tu riječ u svom članku i želi iznijeti na vidjelo neke vidove tog termina koji nisu uzimani dovoljno u obzir dosada. Nakon opširne gramatičke i leksičke analize, naš autor drži da je osnovno značenje tog grčkog prijedloga 'unutar', 'u' [vidi: HERODOT, *Historiae* 7,100; KSENOFONT, *Hellenica* 2,3,19; *Anabasis* 1,10,3; PLATON, *Leges* 7,789; JOSIP FLAVIJE, *Antiquitates* 6,315]. Po njemu, jezikoslovci, koji ništa ne znaju o teološkoj diskusiji, bili bi sigurno iznenađeni kad čuju o značenju 'posred', 'među'. Kao potporu za to svoje stajalište navodi i činjenicu da su najraniji grčki Oci shvatili ἐντός u Lk 17,21 u smislu 'unutar', 'u' [Vidi: IRENEJ, *Adversus haereses* 3,21,4; HIPOLIT, *Refutatio omnium haeresium* 5,7,20 i 5,8,8; ORIGEN, *Homiliae in Numeros* 24,2; *Homiliae in Lucam ad loc.*; *Commentarii in Ioannem* 19,12,77-78; PETAR ALEKSANDRIJSKI, *Canones de poenitentia* 5,29; ATANAZIJE, *Contra Gentes* 30; GRGUR NIŠKI, *De virginitate* 12,3. Na istoj liniji se nalaze i latinski Oci: TERTULIJAN, *Adversus Marcionem* 4,35; CIPRIJAN, *Testimonia ad Quirinum* 3,52; AMBROZIJE, *Commentarii in Lucam* 8,33; Tertulijan i Ciprijan su ovisni o latinskim prijevodima koji ἐντός prevode s 'intra']. Značenje tog opažanja je pojačano činjenicom da bi za njih, u njihovim borbama protiv hereza, svako značenje osim 'unutar', 'u' bilo povoljnije.

U svojoj knjizi *Refutatio omnium haeresium* Hipolit govori o herezi koju gnostici baziraju na egiptaskim i drugim mitovima. Hereza se zove »kraljevstvo nebesko unutar (ἐντός) čovjeka/nas« [5,7,20-21; 5,8,8] i vrlo ju je teško pobiti jer se ona povezuje s riječima za koje je poznato da ih je sam Isus izgovorio. U tom kontekstu Hipolit govori o Tominu apokrifnom evanđelju u kome se izrijekom kaže: »Sed regnum est intra vos« (Logion 3), i onda se ta izjava tumači u gnostičkom duhu, dakle heretično [Usp. T. F. GLASSON, *The Gospel of Tomas, Sayings 3, and Deuteronomy* 30,11-14, u: ExpTim 78(1966-1967), 151-152; B. CHILTON, *The Gospel According to Thomas as a Source of Jesus' Teaching*, u: *Gospel Perspectives* 5(1984), 163; F. T. FALLON-R. CAMERON, *The Gospel of Thomas: A Forschungsbericht and Analysis*, u: ANRW 25.6., 1988, 4224-4225]. Ipak, Hipolit ne može odreći autentičnost izričaju »Kraljevstvo unutar (ἐντός)...«. Ali zašto ne tumači da taj grčki prijedlog ne znači nužno unutarnost čovjeka nego da može značiti i nešto drugo, tj. »posred«, »među«, i da je hereza utemeljena na krivom shvaćanju te ključne riječi? On ne upotrebljava taj argument ni kasnije kad u svojoj knjizi (5,8,8) raspravlja o istoj herezi označenoj tu kao »kraljevstvo nebesko u (ἐντός) nama«. Sve to pokazuje da rani Oci nisu poznavali nikakvih alternativa za značenje 'unutar', 'u' za prijedlog ἐντός u Lk 17,21. Da je bio u optičaju prijevod 'među', 'posred', oni bi za njim sigurno posegnuli jer bi im bio od velike koristi za pobijanje heretičkih tumačenja. Nije li to očit dokaz da Oci nisu poznavali taj potonji prijevod?

Polazeći od tih opaski T. Holmén zaključuje: 1. Oci bi sigurno izbjegli heretičko shvaćanje Lk 17,21 dajući prijedlogu ἐντός neko drugo značenje a ne ono 'unutar', 'u', da je to sama riječ dopuštala. Osim toga, značenje 'među', 'posred' pruža u Lukinju kontekstu argument za Origenovo shvaćanje Isusa kao αὐτοβασιλεία [ORIGEN, *Commentarii in Matthaem* 14,7: αὐτός ἐστιν ἡ αυτοσοφία καὶ ἡ αὐτοδικαιοσύνη καὶ ἡ αὐτοαλήθεια ... καὶ ἡ αὐτοβασιλεία]. Jedino rješenje zašto Oci nisu upotrebljavali taj tip argumentacije, izgleda da je to što je 'unutar', 'u' bio jedini tada poznati prijevod riječi ἐντός; 2. Čak prije Otaca (i vjerojatno prije Tomina evanđelja) naš izričaj je bio shvaćen kao »unutar vas«, »u vama«.

Uzimajući sve to u obzir, Holmén drži da prijevod prijedloga ἐντός s 'posred', 'među' ne može odoljeti kritičkom ispitu i stoga se na njemu ne može temeljiti tumačenje Luke 17,21. On traži alternativu dominantnom tekućem tumačenju tog pasusa, bazirajući je na osnovnom značenju našeg prijedloga, a to je 'unutar', 'u', 'u krugu' [Vidi za sve T. HOLMÉN, *The Alternatives*, 222-225].

semitsku pozadinu izričaja ἐντός ὕμων i vidjeti taj isti izričaj kao predikat izričaja »kraljevstvo Božje«.

3.2. Semitska pozadina izričaja ἐντός ὕμων

U grčkim prijevodima Starog zavjeta ἐντός odgovara različitim hebrejskim riječima. Najčešće prevodi ove dvije riječi: קָרַב (בְּקָרַב)⁸⁹ i תָּוֹךְ (בְּתוֹךְ)⁹⁰. Već ta činjenica pokazuje da je postojanje semitskog ekvivalenta za ἐντός izvan sumnje. Za ἐντός + genitiv računat će se prije svega na hebrejske izričaje *bkrb* i *btwk*. A. Strobel donosi jedan pasus iz Akvilina prijevoda Staroga zavjeta. On drži da Akvilina primjena prijedloga ἐντός u tom kontekstu nepobitno potvrđuje da ta riječ može također imati značenje 'među', 'posred'. Riječ je o Izl 17,7. Paus na hebrejskom glasi: הִישׁ יְהוָה בְּקִרְבֵּנוּ אֶסְדָּאִין. Taj tekst se obično prevodi: »Je li Jahve među nama ili nije?«⁹¹. Glas i smisao tog teksta bijahu jednoznačni u sva vremena. *Targum Onkelos* prevodi i komentira Izl 17,7. On upotrebljava aramejski izričaj בְּיַנְאָ = »među nama«. Teodocijon prevodi na grčki ἐν μέσῳ ἡμῶν a Septuaginta upotrebljava ἐν ἡμῖν. Ako Akvila onda ima ἐντός ἡμῶν, Strobel s pravom zaključuje: »On nudi dakle za potpuno jednoznačni hebrejski 'među nama' ili 'u našoj sredini' grčki prijevod ἐντός ἡμῶν. Odatle se daje razabrati kako se moglo shvaćati i upotrebljavati u biblijski mislećim krugovima prvog ili drugog stoljeća posl. Krista prijedlog ἐντός«⁹². Čini se da se tu ἡμεῖς može shvatiti općenito, bez ograničenja.

Kako stvari stoje s aramejskom pozadinom? Ulaze u igru prije svega riječi *bgw* i *byn* ili duži oblik *bynyn*⁹³. Već je Dalman istakao da targumi prevode hebrejske izričaje *bqrb* i *btwk* aramejskim *bgw* pred imenicom i s *byn(y)* pred zamjeničkim sufiksom⁹⁴; kad su *bqrb* i *btwk* provideni sufiksom na hebrejskom, oni se

⁸⁹ Septuaginta: Iz 16,11; Ps 38,4; 102,1; 108,22.

⁹⁰ Septuaginta: Pj 3,10; Akvila: Ez 28,16; Job 2,8; Simah Ez 1,16; 3,24; 28,16.

⁹¹ Tako BIBLIJA STVARNOSTI prevodi: »Je li Jahve u našoj sredini ili ne?« Na istoj liniji se nalaze LA BIBLE DE JERUSALEM (»Yahvé est-il au milieu de nous, ou non?«) i TOB (»Le Seigneur est-il au milieu de nous, oui ou non?«).

⁹² A. STROBEL, *In dieser Nacht (Lk 17,34). Zu einer älteren Form der Erwartung in Lk 17,20.37*, u: ZTK 58(1961), 16-29, ovdje 29. – Naprotiv, T. Holmén drži da mi ne možemo znati sigurno kako je točno Akvila shvatio hebrejski prijedlog בְּקָרַב. Na prvi pogled izgleda da značenje hebrejskog teksta ne može biti: »Je li Jahve unutar nas (u nama) ili ne?« Ta vrsta mističizma ne pripada još Pentateuhu. Ali to ne znači da to nije moglo biti drukčije u Akvilino vrijeme. Akvila je bio rob slova. Osim toga, hebrejski izričaj בְּקָרַב može općenito sasvim dobro značiti 'unutar', 'u' (usp. Jr 31,33 i Ez 36,26). Stoga naš auktor drži da nije isključeno da je Akvila shvatio izjavu u smislu: »Je li Jahve unutar nas (u nama) ili nije?« [*The Alternatives of the Kingdom*, 216-217]. Čini nam se ipak da objekcija djeluje nategnuto.

⁹³ Usp. G. DALMAN, *Worte*, 118.

⁹⁴ ISTI, *Ondje*.

ne prevode s *bgw* + sufiks osim u slučaju kad je značenje: 'u', 'unutar'. Odatle Dalman zaključuje da je ἐντός 'υμῶν u Lk 17,21 ekvivalent ili za *bynykw*n i znači onda »posred vas, među vama«, ili *bgwkwn* i znači u tom slučaju »u vama«.

Dakle, polazeći od hebrejske i aramejske pozadine izričaj ἐντός 'υμῶν mogao bi imati jedno od ova dva značenja: 1) »u vama«; 2) »među vama«, »posred vas«. Sve evanđeoske informacije o stvarnosti kraljevstva Božjega nukaju nas da prihvatimo to potonje značenje.

3.3. Vrijednost glagola ἐστίν: prisutnost ili budući dolazak Kraljevstva

Koji je smisao izričaja ἐντός 'υμῶν ἐστίν s vremenske točke gledišta? Kao i za ἔρχεται u Lk 17,20b i ovdje se postavlja pitanje da li je ἐστίν stvarni prezent ili prezent-futur. Ostavljajući na stranu ivanovsku formulu »tamo gdje sam ja«, koja može uključivati i nijansu budućnosti⁹⁵, εἶμι se gotovo ne upotrebljava kao prezent s budućim značenjem. S gramatičkog gledišta, dakle, u ἐστίν će se vidjeti radije stvarni prezent.

Glede mogućeg aramejskog predloška dvoznačnost je veća. Zna se da je u hebrejskom nominalna rečenica učestala i da spona, ako je izražena, može biti osobna zamjenica, prilog postojanja ili, u posebnim slučajevima, glagol biti⁹⁶. Isto je i u aramejskom⁹⁷. Stoga je moguće računati s mogućnošću da u aramejskom predlošku nije bilo nikakvog glagola koji je odgovarao glagolu ἐστίν⁹⁸. Gledano striktno gramatički, stoga, mišljeno vrijeme može biti budućnost kao i sadašnjost.

Lukin tekst, s prezentom ἐστίν i naglom promjenom vremena koja se uvodi u r. 22 (ἐλεύσονται ἡμέραι: doći će dani), pretpostavlja da se Lk 17,20-21 i Lk 17,22-37 ne smještaju na istu vremensku razinu. Kraljevstvo Božje je tu, slavni Sin Čovječji se iščekuje. Artikulacija odgovora (rr. 20b-21) na postavljeno pitanje (r.20a) odvija se ovako: Pitanje farizeja ide mimo stvarnosti jer po Luki Kraljevstvo je tu u prisutnosti Isusa; točnije, ono je nazočno u Isusovim riječima i djelima za onog tko prihvaća njegovu poruku⁹⁹. Dakle, poanta logiona bi bila

⁹⁵ Usp. BDR & 323, 1 (Iv 7,34.36; 12,26; 14,3; 17,24).

⁹⁶ Usp. P. JOUON, *Grammaire de l'hebreu biblique*, Rim, 1965., & 154.

⁹⁷ Vidi L. PALACIOS, *Grammatica Aramaico-biblica*, Rim, 1959., 77-78; G. DALMAN, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*, Darmstadt, 1960., 107.219.

⁹⁸ Radi ilustracije upućujemo na Jl 2,27. U doslovnom prijevodu masoretski tekst glasi: »Znat ćete da posred Izraela ja«. Septuaginta to prevodi na slijedeći način: »καὶ ἐπιγνώσεσθε ὅτι ἐν μέσῳ τοῦ Ἰσραὴλ ἐγὼ εἶμι«.

⁹⁹ Tako W. GRUNDMANN, *Das Evangelium nach Lukas* (ThHK), Berlin, 1966., 340-341; A. STROBEL, *Passa-Erwartung*, 158; H. FLENDER, *Heil und Geschichte in der Theologie des Lukas* (BEvTh 41), München, 1968., 134-135; G. SCHNEIDER, *Parusiegleichnisse in Lukas-Evangelium* (SBS 74), Stuttgart, 1975., 45; T. HOLMÉN, *The Alternatives of the Kingdom*, 226.

ovo: Ono što čitavo židovstvo očekuje o sjajnoj budućnosti (novom svijetu) predstavlja se tu kao već ostvareno, ili u najmanju ruku inaugurirano. Drugim riječima, logion želi reći: »Kraljevstvo Božje je uvedeno bez buke 'među Židove'«¹⁰⁰. Sve upućuje na to da se tu nalazi poanta i važnost Lk 17,20-21. Logion je jasna potvrda nazočnosti kraljevstva Božjega¹⁰¹, ali i modaliteta njegova dolaska¹⁰².

Lk 17,20-21 ne sadrži nikakve precizacije o načinu te prisutnosti ili o učincima koji je očituju. Tekst daje samo shvatiti, u odnosu na sugovornike (ὑμῶν), da se nazočnost Kraljevstva može konstatirati i verificirati. Ali oslanjanje na druge slične tekstove¹⁰³, koji su eksplicitniji glede tog pitanja, omogućuje nam precizirati: Onaj tko ima dosta vjere da vidi u Isusovoj osobi i u njegovu ministriju, u njegovim egzorcizmima i u njegovim eshatološkim djelima, eshatološki Božji zahvat, taj iskusuje i prepoznaje nazočnost kraljevstva Božjega. Dakle, Kraljevstvo je tu eshatološka Božja aktivnost, uvođenje novoga svijeta, novo stvaranje. Reći da je kraljevstvo Božje tu znači tvrditi da je Bog došao i da djeluje u sadašnjem trenutku među svojim.

Kako smo vidjeli, filološko i gramatičko ispitivanje ostavlja otvorenima nekoliko mogućnosti za smisao prijedloga ἐντός i za glagol εἶστιν. Stoga, jedino razmatranje sadržaja i pribjegavanje paralelnim mjestima omogućit će nam da pronađemo pravo tumačenje tog izuzetno teškog logiona.

3.4. Ἐντός ὑμῶν kao predikat izričaja βασιλεία τοῦ θεοῦ

Uzet sam za sebe, izričaj ἐντός ὑμῶν može značiti: »unutar vas«, »u vama«, »vama na dohvata«, »među vama«, »posred vas«. Jesu li ta značenja moguća u slučaju kad se taj izričaj stavlja u vezu s »kraljevstvom Božjim«?

Ne može se reći o kraljevstvu Božjem da je ono »u vama« osim da se tu vidi čisto duhovnu, nutarnju stvarnost, imanentnu čovjeku¹⁰⁴. Ali takvo shvaćanje

¹⁰⁰ A. ROBERT–A. FEUILLET, *Introduction à La Bible. Tome II: Nouveau Testament*, Pariz, 1959., 778; usp. također L. D. CHRUPCALA, *Il regno di Dio non verrà*, 52.

¹⁰¹ Tako F. MUSSNER, »Wann kommt«, 110; J. ZMIJEWSKI, *Eschatologiereden*, 376.387; W. SCHRAGE, *Theologie und Christologie bei Paulus und Jesus auf dem Hintergrund der modernen Gottesfrage*, u: *EvTh* 36(1976), 121-154, ovdje 137.

¹⁰² Usp. T. HOLMÉN, *The Alternatives of the Kingdom*, 227-228.

¹⁰³ Vidi: Lk 7,22 par.; Lk 10,18; Lk 10,23-24 par.; Lk 11,20 par.; Mk 2,19-20 par.

¹⁰⁴ W. Grundmann shvaća tu unutarnjost na drugačiji način. On ju stavlja u odnos s Božjom aktivnošću koja zahvaća čovjeka u čitavu njegovu biću i zahtijeva radikalno obraćenje, ono srca [*Das Evangelium nach Lukas* (ThHK), Berlin, 1966., 340]. Nema sumnje da taj elemenat tvori integralni dio Isusove poruke, ali se tu prije radi o zahtjevu koji je upravljen čovjeku da bi uzeo udjela na kraljevstvu Božjem, nego o tvrdnji koja se odnosi na narav tog Kraljevstva.

kraljevstva Božjega nije posvjedočeno ni u ranom židovstvu, ni u autentičnim Isusovim logionima, ni u presinoptičkoj predaji, niti drugdje u Lukinoj redakciji¹⁰⁵. Potonje Novom zavjetu, ono se pojavljuje po prvi put u tekstovima koji su označeni gnozom¹⁰⁶. Ta spiritualizirajuća egzegeza, koju su nekad rado prihvaćali mnogi tumači¹⁰⁷, s pravom je gotovo napuštena u današnjoj egzezezi.

U ne malom broju logiona Kraljevstvo se predstavlja kao cilj ljudskih napora: treba ga tražiti (Lk 12,31; Mt 6,33), truditi se da se u nj uđe (Lk 13,24; Mt 7,13-14; Mk 10,23-25)¹⁰⁸. U svjetlu tih tekstova ἐντός ὑμῶν mogao bi značiti: »vama na dohvat«. U tom slučaju logion bi trebalo shvatiti kao neizravni poziv da se angažira, da se odluči za Kraljevstvo¹⁰⁹. Ostajući na toj liniji poneki put se drži da Kraljevstvo može biti dohvaćeno već ovdje i sada jer je ono već tu¹¹⁰, drugi put se drži da je ono buduće i da logion poziva da se ispune uvjeti da bi se u nj ušlo kad bude došlo¹¹¹.

Što reći o tom tumačenju? Njegova loša strana je u tome što Luka drugdje ne pokazuje tendenciju da naglasi da se udioništvo na Kraljevstvu daje samo onom koji se pokazuje njega dostojan po ispravnosti svoga ponašanja. Ta tendencija je očita i naglašena u Matejevoj redakciji (usp. Mt 5,20; 7,21), ne u Lu-

¹⁰⁵ Usp. J. BECKER, *Das Heil Gottes. Heils- und Sündenbegriffe in den Qumrantexten und im Neuen Testament* (StUNT 3), Göttingen, 1964., 202; J. JEREMIAS, *Verkündigung Jesu*, 104; H. HARTL, *Die Aktualität des Gottesreiches nach Lk 17,20f*, u: H. Merklein–J. Lange (izd.), *Biblische Randbemerkungen. Schülerfestschrift für Rudolf Schnackenburg zum 60. Geburtstag*, Würzburg, 1974., 25-30, ovdje 27.

¹⁰⁶ Glede Lk 17,20-21, vidi POXY 654, 11-21, i njegovu najkompletniju paralelu u Tominu evanđelju, logion 3. – Detaljnije o svemu tome, vidi: W. SCHRAGE, *Verhältnis*, 31; J. E. MENARD, *La sagesse et le logion 3 de l'Évangile selon Thomas*, u: StPatr X (TU 107), Berlin, 1970, 137-140.

¹⁰⁷ Vidi brojne autore koje navodi W. G. KÜMMEL, *Promise and Fulfilment. The Eschatological Message of Jesus* (SBT 23), London, 1969., 33-34 bilj. 51.

¹⁰⁸ Ovdje se može uputiti i na logion o »silovitima« (Mt 11,12; Lk 16,16) ako se prihvaća tumačenje koje vidi u βίαισά ἄνθρωποι stavljaju sve na kocku da bi zadobili Kraljevstvo. Opsirnije o tome, vidi: M. VUGDELJA, *Najveći među rodenima od žene (Mt 11,11-13; usp. Lk 7,28; 16,16)*, u: BS 1-2(1987), 15-31.

¹⁰⁹ U tom smislu tumači naš tekst već ĆIRIL ALEKSANDRIJSKI. Govoreći o Kraljevstvu on veli: »ἐντός γὰρ ὑμῶν ἐστὶ, τοῦτέστιν ἐν ταῖς ὑμετέροις προαιρέσεσι καὶ ἐν ἐξουσίᾳ κεῖται τὸ λαβεῖν αὐτήν – ta među vama je, tj. leži u vašim izborima i u vlasti da ga uzmete« [Navedeno prema: C. H. ROBERTS, *The Kingdom of Heaven (Luke 17,21)*, u: HThR 41(1948), 1-8, ovdje 7].

¹¹⁰ Tako R. SCHNACKENBURG, *Der eschatologische Abschnitt Lukas 17,20-37*, u: ISTI, *Schriften zum Neuen Testament. Exegese in Fortschritt und Wandel*, München, 1971., 226.238; usp. također F. MUSSNER, »Wann kommt«, 110-111; J. BECKER, *Heil*, 203.

¹¹¹ Tako A. RUESTOW, *Εντός ὑμῶν ἐστὶν. Zur Deutung von Lukas 17, 20-21*, u: ZNW 51(1960), 197-224, ovdje 216-217.

kinoj. Osim toga, odgovarajući aramejski prijedlozi ne nose u sebi nijansu »na dohvat« koju grčki ἐντός može prigodimice poprimiti¹¹².

Prijevod grčkog izričaja ἐντός ὑμῶν s »među vama, posred vas« filološki je moguć, kako smo već vidjeli. Istina, tu ἐντός stoji umjesto uobičajenog ἐν μέσῳ, ali to se može protumačiti time da je Luka upravo taj izričaj našao u predaji kojom se služi i nije ga mijenjao. Za takvo shvaćanje izričaja ἐντός ὑμῶν može se navesti nekoliko pozitivnih datosti: 1) Već smo vidjeli da se ἐστίν u našem logionu treba uzeti kao stvarni prezent. Iako sinoptičke paralele o nazočnosti Kraljevstva nikada ne sadrže izričaj »među vama«, one se ipak odnose na iskustvo svjedoka i mogu stoga biti ovdje prizvane¹¹³; 2) Uzet kao sinonim za ἐν μέσῳ ὑμῶν, izričaj ἐντός ὑμῶν dobro se uklapa u eshatološke ideje Staroga zavjeta i ranog židovstva gdje se Isus nadahnjivao. Naš izričaj je posebno u skladu s temom Jahvina eshatološkog dolaska na što upućuje bez sumnje i glagol ἔρχεται iz r. 20b. Dvije komplementarne teme, ona Božjeg dolaska i njegove nazočnosti među svojim, ponekad su izriječkom združene, prije svega u Zah 2,14 [»Kliči i raduj se, kćeri sionska, jer evo, dolazim usred tebe (*btwk*) prebivat – ἴδου ἐγὼ ἔρχομαι καὶ κατασκηνώσω ἐν μέσῳ σου«] i Zah 8,2 [»Vraćam se u Sion, prebivati hoću sred (*btwk*, ἐν μέσῳ) Jeruzalema«]. Osim toga, povezanost između ἐν μέσῳ ili jedne analogne formule¹¹⁴ i teme Božjeg kraljevanja nije rijetka u starozavjetnim i židovskim tekstovima koji se odnose na eshatološku Jahvinu nazočnost među svojim. Evo nekoliko primjera. U Ez 43,7 čitamo: »... ovdje ću, *posred sinova Izraelovih* (*btwk*; ἐν μέσῳ), prebivati zauvijek«. Sef 3,15 veli: »Jahve, kralj Izraelov, u sredini je tvojoj (*bqrb*; ἐν μέσῳ)! Ne boj se više zla!« A u Test Dan 5,13 susrećemo ovu formulaciju: »Gospodin će biti posred tebe (tj. Jeruzalema) ... i Svetac Izraelov kraljevati nad tobom – Κύριος ἔσται ἐν μέσῳ αὐτῆς ... καὶ ὁ Ἅγιος Ἰσραὴλ βασιλεύων ἐπ' αὐτῆς«.

Budući da Lk 17,20-21, kao i predaja o eshatološkom dolasku Jahvinu, promatra u isto vrijeme dolazak i nazočnost Božju i upotrebljava »među, posred« u povezanosti s temom Božjeg kraljevanja, sasvim je normalno da taj pasus tuma-

¹¹² Usp. H. W. KUHN, *Enderwartung und gegenwärtiges Heil. Untersuchungen zu den Gemeindefiedlern von Qumran mit einem Anhang üblicher Eschatologie und Gegenwart in der Verkündigung Jesu* (StUNT), Göttingen, 1966, 200 bilj. 6.

¹¹³ Vidi posebno Lk 11,20 par. : ἄρα ἔφθασεν ἐφ' ὑμᾶς ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ (»Zbilja je došlo k vama kraljevstvo Božje«); Mk 2,19 par. : ἐν ᾧ ὁ νομῖος μετ' αὐτῶν ἔστιν (»Dok je zaručnik s njima«).

¹¹⁴ Neki tekstovi pokazuju da je tu ideja važnija nego riječi koje ju izražavaju. Te riječi, u stvari, mogu varirati. Evo nekoliko primjera: Ez 37,26-28: *btwk* (LXX ἐν μέσῳ) u r.26b i u r.28. Targum tu upotrebljava *byny*. U Jš 22,31 *btwk* se prevodi s μετά. U Br 14,42 i Pnz 1,42 *bqrb* se prevodi s μετά. S druge strane, taj isti izričaj *bqrb* u Sef 3,15.17 prevodi se u LXX s ἐν μέσῳ u r.15 i s ἐν u r.17. – Istina je da tu nikada kao prijevod tih izričaja ne susrećemo prijedlog ἐντός. To se može protumačiti time što je ἐντός rijedak i inače u LXX.

čimo u svjetlu te predaje. Čini nam se da nema boljeg tumačenja od toga za ἐντός ὑμῶν.

4. Zaključne misli

Na osnovi literarne analize došli smo do zaključka da je naš logion sastavljen od dva člana – prvi negativan, drugi pozitivan – koji oblikuju antitezu. Negativni član antiteze (rr. 20b-21a) sastoji se od dva koordinirana elementa od kojih se jedan odnosi na vrijeme (r. 20b) a drugi na mjesto (r. 21a) dolaska kraljevstva Božjega. Pozitivni član (r. 21b) obrazlaže (γάρ) dvostruku negaciju i tvori u isto vrijeme poantu cijelog ulomka. Dakle, u svom odgovoru na pitanje farizeja Isus najprije negira dolazak Kraljevstva na jedan određeni način (rr. 20b i 21a) i potom potvrđuje njegovu nazočnost (r. 21b). Drukčije rečeno, nakon odbacivanja nekih krivih shvaćanja glede dolaska kraljevstva Božjega, Isus svojim sugovornicima jasno stavlja na znanje da je Kraljevstvo već nazočno među njima.

Glede vrijednosti glagola ἔρχεται, treba reći da se tom glagolu ovdje treba doznačiti vrijednost futura a ne prezenta koji se loše slaže s kontekstom. U anti-tetičkoj strukturi logiona stvarni prezent ἐστίν (r. 21b) stoji u opreci s prezentom-futurum ἔρχεται. Redaktor je očito shvatio taj potonji glagol kao futur. To potvrđuju r. 20a (πότε ἔρχεται: »kad će doći ...«) i r. 21a (fut. ἐροῦσιν združen s prethodnim retkom pomoću οὐδέ).

Dva člana našeg logiona mogu suprotstavljati budući dolazak kraljevstva Božjega i njegovu ostvarenu nazočnost. U tom slučaju smisao logiona nije jednoznačan. Negacija, sve i određujući glagol, odnosi se direktno i na prvom mjestu na dopunu ako naglasak počiva na παρατηρήσις kao što se to čini da jest u Lukinoj redakciji. Ako je naprotiv poanta logiona u tome da suprotstavi budući dolazak i ostvarenu nazočnost, onda se negacija odnosi prije svega na glagol.

Veliki prostor u istraživanju našeg logiona posvetili smo ispitivanju njegove povijesne pozadine. Posebno smo se pitali na koja shvaćanja u ranom židovstvu i prvotnom kršćanstvu može upućivati μετὰ παρατηρήσεως u povezanosti s kraljevstvom Božjim. Očito je da u sadašnjem tekstu Lk 17,20-21 postoji veza između μετὰ παρατηρήσεως i pitanja koja se odnose na trenutak i mjesto dolaska kraljevstva Božjega (rr. 20a,21a). U Isusovu odgovoru na pitanje farizeja kada dolazi kraljevstvo Božje, nalazi se čista protivnost očekivanjima njegovih suvremenika. Isus svečano izjavljuje da kraljevstvo Božje ne dolazi 'na spektakularan način', tako da bi začudio svojom imponentnošću i grandioznošću, kako se u apokaliptičkim krugovima očekivalo. Po Isusu, treba usvojiti drugačiji način uočavanja kraljevstva Božjega. Upravo to on želi naglasiti svojim sugovornicima u prvom dijelu odgovora. Čini se da je to tumačenje našeg logiona na anti-apokaliptičkoj liniji najprihvatljivije od svih koja se predlažu.

U tumačenju drugog člana našeg logiona najviše problema zadavao je prijedlog ἐντός zbog svoje višeznačnosti. Njega se na tom mjestu prevodi na tri bitno različita načina: 'unutar', 'u'; 'među', 'posred'; 'u posjedu', 'na dohvat'. Svaki prijevod daje povoda za posebni tip tumačenja tog logiona. Današnja egzegeza naginje prema prijevodu 'posred', 'među' i tumači logion otprilike ovako: Isus odbija misli da bi se dolazak kraljevstva Božjega mogao pojaviti na spektakularan način i da bi ga se moglo predvidjeti pomoću izvjesnih znakova (r. 20b); njega se ne može ni lokalizirati na primjetan način (r. 21a). Tvrdeći da je kraljevstvo Božje posred njegovih sugovornika, on želi reći kako su oni u stvari slijepi ako se još zanimaju o njegovu budućem dolasku (r. 21b). S riječima »među vama«, »posred vas« Isus misli na svoje pojavljivanje i svoje riječi i čine. Dakle, poanta logiona je ovo: Ono što čitavo židovstvo očekuje o sjajnoj budućnosti (novom svijetu) predstavlja se tu kao već ostvareno, ili u najmanju ruku inaugurirano. Drugim riječima, kraljevstvo Božje je uvedeno bez buke i pompe među Židove. Nema sumnje da se tu nalazi poanta i važnost Lk 17,20-21. Logion je jasna potvrda nazočnosti kraljevstva Božjega, ali i modaliteta njegova dolaska. Sve evanđeoske informacije o stvarnosti kraljevstva Božjega podupiru to tumačenje. Mi ne vidimo boljeg tumačenja od toga za ἐντός ὑμῶν.

Summary

»THE KINGDOM OF GOD IS NOT COMING OBSERVED WITH SIGNS ... FOR, IN FACT, THE KINGDOM OF GOD IS AMONG YOU« (Lk 17,20-21)

The interpretation of Lk 17,20-21 can be taken as remarkably good example of how a short biblical passage can stimulate numerous different thoughts and explanations. Indeed, up to the present time there are controversial interpretations of some parts and passages as a whole. The different points of view in understanding and interpretation are based on two proposals of expressions μετά παρατήρησεως i ἐντός ὑμῶν. The author in this article includes himself into discussion that still lasts. The purpose of this article is to try to brighten up some perplexing questions that are related to the two assertions of biblical passage regarding the God's kingdom. The author, first, brings up different exegetic attempts of biblical passage. Secondly, he evaluates critically positive and negative elements of these attempts. And finally, the author tries to establish the real meaning and range of these two assertions as well as precise meaning related to Luke's text as a whole.

Key words: *God's kingdom, exegesis, Luke's text*